

THE JEWS IN FRANCE AND GERMANY
BEFORE THE FIRST CRUSADE
and
RABBI JOSEPH BEN SEMUEL TOV-ELEM

BY

RABBI BARUCH ERLICH

A MASTER'S PROJECT SUBMITTED TO THE FACULTY OF THE
BERNARD REVEL GRADUATE SCHOOL

IN PARTIAL FULFILLMENT OF THE REQUIREMENTS
OF THE DEGREE OF
MASTER OF ARTS
AS OF JUNE, 1969

SPONSOR:

PROFESSOR I.A. AGUS

ת ו כ ן ה ע נ י נ י ם

פרק ראשון:

תולדות יהודי צרפת ואשכנז מתחילת הופעתם על אדמת אירופה, עד מסע הצלב הראשון.

- א. מקורות מוצאם וראשית החנהלותם באשכנז וצרפת;
- ב. הסטאטוס של היהודים בטקרב אירופה עד תקופת המשבר במאה השביעית;
- ג. יהודי מערב אירופה בתקופת שלטון מלכי הקרולינגים;
- ד. יהודי צרפת לפני מסעי הצלב;
- ה. יהודי גרמניה לפני מסעי הצלב.

פרק שני:

פרנסותיהם ומקצועותיהם הזוניים של היהודים באירופה המערבית, לפני מסעי הצלב.

- א. במסחר הבין לאומי;
- ב. במסחר המקומי ובירידיט;
- ג. במשרות צבוריות, בדיפלומטיה וכרפואה;
- ד. חנווניט, רוכלים, הוכריי מסיט ומלוויט;
- ה. בעלי אחוזות, כרמים וטחנות;
- ו. הצבלה היהודים בעבודת האדמה ובמסחר.

פרק שלישי:

הקהילות היהודיות במערב אירופה לפני מסעי הצלב.

- א. גורמי התפתחות הקהילה היהודית;
- ב. יסודות הקהילה היהודית וטוסדותיה;
- ג. הצביון המוטרי והדמוקרטי של הקהילות, בהשפעת ר' יוסף טוב-עלם.

ד. מנהיגי הקהילות, מקורות טטכותם והאמצעים בהם השתמשו

ח. תקנות הקהילות;

ז. החייטת החרבותחייט והמסורחייט בקהילה.

פרק רביעי: חכמת ישראל באשכנז וצרפת, לפני מסעי הצלב, עד רש"י.

א. מאין באה חכמת ישראל לצרפת ואשכנז?

ב. הישיבה בנרבונה;

ג. הישיבה במגנצה;

ד. ר' יוסף טוב-עלם (הריט"ע);

ה. חכמי מגנצה ולוחיר;

ו. השפעת חכמי אשכנז וצרפת על הדורות הבאים.

ביבליוגרפיה

מבוא

התקופה שאני מטפל בה בעבודה-מחקרי, מתחילה מראשית התישבות היהודים במערב אירופה, במאה הרביעית לסה"כ, וסיומה - מסעי הצלב הראשון, בשנת 1096.

תקופה זו, השיבות מיוחדת לה בתולדות ישראל, כי היא מציינת את השתרשותם של היהודים בתפוצות הגולה המזרחית, והתישבות היהודים בתפוצות המערב.

מסגרתה הכללית של תקופה זו, היא, החלכרות הסוציאלית הממלכתית והתרבותית של הכחות החדשים שעלו לכבוש ולשלטון; האיסלם והחליפות במזרח, והקיסרות במערב.

מבחינת קיומו הפיזי של העם היהודי, התקופה שאני דן עליה בחבורי, היא תקופת היציבות הראשונה הכללית של היהודים בגולה. בתקופה זו התישבו היהודים בהמונים מרוכזים ברובן של אוחן הארצות שאנו מוצאים אותן גם בתקופות הבאות, הדרו לכל ענפי החיים הכלכליים, החל בחקלאות ובבעלות על קרקעות ונחלאות, וכלה בפקידות, וגם מלאו תפקידים מיוחדים כחיים הללו מסחר העולם וסדור עניניהן הכספיים של הממשלות החדשות. בתקופה זו, נוצר בעיקרו אותו *Modus vivendi* לישובי היהודים בארצות עזריהם, שאיפשר להם את קיומם גם בתקופות המשבר, הוא היה מבוסס על הסתגלותם ההודית של הרוב והמיעוט, הרוב השלים עם מציאותם של קיבוצים המתמידים בזרותם בחוכו אף שלמעשה באו להשחקע, ועם קיומם של "כופרים" שאין להם תקנה, משום שאין תקנה שיחזרו בחשובה; הכרתם של השלטונות בזכות קיומם של הקיבוצים הללו ובחובת הגנתם המוטלת עליהם מצאה לה ביטוי ב"פריבילגיה היהודית", בקביעת צורתם של מוסדות השלטון העצמי של היהודים (ראשות הגולה, נשיאות, קהילות וכו') ובניסוחן המשפטי על ידי השלטון.

ואילו מבחינת דמות עולמו של האדם היהודי - תקופה זו היא תקופה של

קביעה אחרונה בנוסח החיים של היהודי, גם מתוך קבלת התלמוד לפי הוראות הגאונים וגם מתוך הסתגלות מסויימת לסביבה החדשה ותנאיה (תקנות הגאונים, תקנות רבינו גרשום מאור הגולה ועוד). נוסף על כך היה זה את תקופה של עירנות ראשונית למחשבה ולתהיה, לבקרה ולמחקר, שניזונה מתוך עגישה קרובה יותר עם עולמות אחרים, שבתוקף המסיבות ההיסטוריות לקחו חלק פעיל בהחליכי החלכדותם.

תקופה זו גם הצדיקה את אטרתו של אחד מגדוליה, רב סעדיה גאון ש"אומתנו אינה אומה, כי אם בתורתיה". בהעדר ארץ, מדינה וחיים מדיניים, שמסביבם יתלכד העם היהודי, כל האחדות של אומה זו, מנהגיה, חוקיה והווי-חיה, ינקו והתבססו רק על התורה והמסורה, והן שהדריכו והביאו את היהודים להסדיר את כל שטחי החיים של היחיד והצבור במידה כה גדולה של סדר, משמעת ודמוקרטיה, שקשה למצוא דוגמה אף במדינות מאורגנות ביותר. צדק ההיסטוריון יוסט בהצעתו צ"היהדות", ובמונח זה הוא מגדיר את "ההתפתחות הרוחנית בעם, אחרי ביטולם של היינו המדיניים" - "הצליחה לגבש את היהודים לאחדות פנימית הרבה יותר איתנה מאשר בימי עצמאותם של היהודים".

לכן אנו רואים, שבו בזמן שההיסטוריה החיצונית של חולדות עם ישראל בגלות, היתה תלויה בגורלם של שאר האומות והממלכות, והושפעה במהלך המאורעות בעולם, ויהסס של הגויים אליהם (כתבי זכויות וסובלנות, או רדיפות ונגישות וכו'), הרי ההיסטוריה הפנימית של העם היהודי - היתה התפתחות ארצי-הינו לפי ההלכה ויצירותיו הגדולות בתחום התורה והמסורה. (הלכה ומחשבת ישראל נוסח אשכנז, ספרד וכו').

חלקתי את החומר שאספתי, לארבעה פרקים, שהם בעצם שתי יחידות. בפרקים הראשון והשני סיפתי כמעטם ובמצבם הפיזי החמרי של היהודים בערב אירופה מבחינה התישבותית, מדינית, משפטית, חברתית וכלכלית. בפרקים השלישי והרביעי, עמדתי על החיים הרוחניים של אחינו באותה תקופה, מבחינה ארגון הקהילות ומוסדותיהן; בהליכותיו ובנימוטיו; ביצירותיו

בשדות ההלכה, הפיוט והמדרש.

קל יהיה להבין את קורותיהם של יהודי מערב אירופה עד כסעי הצלב, מבחינה מדינית משפטית והברוחית, שעליהם דנתי בפרק הראשון, אם נזכור, כי אלה עוצבו והושפעו על ידי ארבעה גורמי יסוד:

א. מצב היהודים הושפע על ידי הכנסייה הלוחמת והמשתלטת; בתורחה על היחס ליהודים בחברה ובמדינה, בחוקיה ובתקנותיה שהתקינה במועצותיה ובועידותיה; ובנוהג למעשה שנהגו ראשי הכנסייה ומנהגיה מדור לדור כלפי היהודים.

ב. דמותה של החברה הפיאודלית המהגבשת והולכת, שאפיינו אותה, הזיקה האישית בארגונה של החברה, אדנות מדינית קשורה בבעלות על קרקע והעדר בטחון מאורגן של החיים וחרקוש - גם היא קבעה את גורלם של היהודים.

שלושה יסודות בייחוד דמותה של החברה הפיאודלית השפיעו על מצבם של היהודים בתקופה זו: (1) הזיקה האישית בארגונה של החברה וגוונה הדתי; (2) אדנות מדינית קשורה בבעלות על קרקע; (3) העדר בטחון מאורגן של החיים והרכוש. בתוקף התפתחות זו של החברה, הוצאו היהודים ממערכת נושאייה: הם חיו בה, אבל אינם מרוקמים במשחיתה כחלק אורגני שלה. הקשר שבין בעלות על הקרקע לבין האדנות על יושביה ועובדיה הוא שהביא לידי גישול היהודים מקרקעותיהם: הכנסייה עמדה בתוקף על דרישתה למנוע מן היהודים כל אדנות קשורה בטלסון מדיני; ואולם שלילת האדנות הקשורה בבעלות, על כרחיה שחביא לביטולה של בעלות היהודים ולעזיבתם את ארמוניהם, אם אין ברצונם להשתעבר להן ולאדוניהן. העדר כל בטחון טריר במדינה, היה מטימניו המובהקים של המשטר הפיאודלי; החרב והמלחמה היו הערובות היחידות לשמירת הגבולות של האחוזות-המדינות המרובות בכל ארץ וארץ ולבטחון הרכוש והחיים בהן. והיהודים שנמנו עם המעמדה האמידים והיו נתונים לפגעי התקמולה וההסתה של הקנאות הדתית, הרי לפי טבע הדברים מופקרים הם לשרירות לבם של "כל מיני אלמים", ורק נתינת-שוחד מתמדה לכל אנשי שלטון וכח, היא

שעמדה להם להציל את נפשם ולקיים את עצמם.

ג. חולשה של המלכות שחזרה והתארגנה במשטר הפיאודלי המתגבש הביאו אותה לנקיטת עמדה משלה כלפי היהודים, ולשקידה על מחן חסות להם. הרי היו היהודים חטיבה אחת בחוך הישוב, חטיבה כלכלית וארגונית, שכולה מחוץ למערכת החלות הפיאודלית הרצופה, ומבחינה זו מסוגלת היא להיות אחת ממשענות העזר הטבעיות שהמלכות היחה זקוקה להן כל כך. אלא, חולשותיה של המלכות הקטינו בהרבה את יעילותה של חסות זו ופעמים אף גנעו ממנה שיהא הקו המדיני שלה כלפי היהודים עקבי ונאמן, כפי שניטו לעשות קארל הגדול ובנו לואי התטיד וככה מלכים אחרים.

ד. חסידי המשקי והארגוני של היהודים, שהיה קשור בהתהוותן של המדינות ובמשטרן, השפיעו במידה רבה על מצבם בין הגויים במערב אירופה. היהודים היו היחידים בין העמים, שרציפות של תרבות, חברה וכלכלה חיברה אותם עם העולם העתיק. הם היחידים אשר שמרו בחייהם ובמעשיהם על נסיון-הדורות של העולם העתיק בסדרי חברה ומשק ובמסורת של תרבות. המדינה היתה זקוקה ללשונות הלועזיות השגורות בפיהם, לקשרים שלהם עם אחיהם בכל העולם, לבקיאותם בעניני כספים, בארגון משק-צבורי, ואף למורשת המדעית: ברפואה, בקביעת לוח השנה וכיוצא בזה. גם מומחיותם בעניני דתה ואמונות של העמים היה לה ערך וחשיבות. ואף על פי שהתנגדה הכנסייה לשיתוף היהודים בשלטון, הרי אנוסה היתה לעחים קרובות לרכז פעולותיה בענין הכנסתם לחיקה של הכנסייה של "היהודים התשובים", ולא בהוצאתם מהחום הפעולה המדינית. במאבקם המתמיד של היהודים על בטחונם, על בטחון חייהם ורכושם, ועל עבודתם במדינה, הם השתמשו בכל מה שעמד לרשותם: השתדלות לפני המלכה והכנסייה, תשלומי מסים כבדים, והעמדת עצמם תחת חסותה המיוחדת של המלכות, מהוך שעבוד רכושם לה והזמדה במסירותם הנאמנה לה. חסות מיוחדת זו של המלכות מהוה יסוד ניכר ב"חוקי היהודים" של המלכים ובכתבי הזכויות שניתנו ליחידים, לקהלות ולכלל היהודים במדינה.

אולם כפי שנראה, הבטחון והיציבות שהיהודים קיבלו מהמלכות, היו רופפים ומוגבלים לשעתם ולמקומם, והם נעמדו לעתים קרובות בפני "קדוש השם", או ח"ו להמרת הדת. ומסירות נפשם ליהדות, היתה הכח העיקרי שעמד ליהודים גם בגלות מערב-אירופה.

המקורות מהם שאבחי את החומר בפרק הראשון הם כמעט כולם היצוניים ונכריים. השתמשתי הרבה מאד במלים "כנראה" ו"ייתכן", כי כל הדברים האמורים טובשים בזה מתוך רתיעה ניכרת, מחמת מיעוטם והיקפם המוגבל של המקורות שנשחמרו. אין אנו שומעים כמעט דבר מפי היהודים עצמם, על כצבם ממדיני והמטפטי בתקופה זו, פרט לעדותן האילמת של כתובות אודות, ופרט לכמה מסורות משובשות שנחברו בידי מחברים הרחוקים ממקום-המעשה ריחוק של מאות בשנים. אפילו ההקנות המשפטיות, שנתקנו בידי מלכים וועידות, נופלות במיספרן וכערכן האינפורמטיבי מאלו שהגיעונו מן הממלכה הוויזיגותית. מאידך, אנו זוכים להעמיק-חדור בכמה וכמה ענינים הודות לסיפורי-המעשים מפרי עטב של גריגוריוס מטור ושל כרוניקנים אחרים.

מספרם הגדול של המקורות הנוצריים שהובאו בפרק זה, מקורות משפטיים הם: חוקי מלכים ומקודוניהם, חקנותיהן של כועצוה הכנסייה וההלטהיהן, נימוסי ערים, צווי מושלים וכחבי זכויות שניתנו ליחידים ולקהילות. לכל המקורות המשפטיים האלה יש חשיבות היסטורית מרובה לא לגופי ההלכות שבהם בלבד, אלא גם לניטוחם המדויק ולנימוקיהם, הכשקפים כהלכה את יחסו של העולם הנוצרי להאזהותם של היהודים בו ולחיהם בתוכו. מה שהובא בפרק מן הספרות האיאלוגית הנוצרית - ממכתבי אפיפיורים ומדברי הגמונים, מדרשות מטיפים ומטענוהיהם של אנשי פולמוס, הרי רבה חשיבותם כעדות על אוחו "אקלים חברתי ורוחני", שבו צמחה ועלה ה"התיקה" של הכנסייה והמדינה על היהודים, כי רק מתוך "אקלים" זה אפשר לעמוד על מלוא תכנם החיוני והמעשי של המקרים והמעשים אשר עליהן מספרות בקצרה ובטגנון יבש כרוניקות של ערים ושל "דברי המלכים" וההגמונים. גם המעט שהובא מן המקורות היהודיים בפרק זה - מן הפיוט הדתי, מן הדרשה והפירוש, מאגרות ומכתבים, מכרוניקות

אוחס הדורות ושל זמנים יותר מאחרים - חשיבות מרובה לו לא רק לעובדות המצוינות בהם, אלא בעיקר לעדות שבהם על ההרגשה העצמית היהודית בדורות אלה, שהיא חלק מאותו "מצב מדיני ומשפטי, חברתי", שבו היו נהונים היהודים בארצות הנצרות של מערב אירופה לפני מסעי הצלב.

בפרק השני השתדלתי למצוא את הסיבות שהכניסו את היהודים למרכז המסחר הבין-לאומי והמקומי של התקופה הזו, וגרבו להצלחה. חקרתי לדעת באלו ענפי כלכלה שונים הם עסקו; ואיך נושלו לאט-לאט ממסחרם וטאדמותיהם, ונאלצו לענות למקצוע היחידי שנשאר פתוח בפניהם - הלואות ברבית - שגרמו להם אחרי כן כל כך הרבה עגמת נפש ופורענויות.

המקורה בהם השתמשתי בפרק זה, חלקם מסקורות חיצוניים, אולם רובם מספרות התשובות של התקופה הזו: גם כתשובות הגאונים וגם מתשובותיהם של חכמי המערב. חשיבותם המיוחדת של מקורות אלה בכך, שלפניהם דינן של טובאות אלה, טבחינת עדותם, כדינן של תעודות של בתי דין מאותה תקופה.

בפרק השלישי טיפלתי בחיי הקהילה היהודית. השתדלתי למצא את קווי היסוד של כל קהילה, ולנחח את החוקה הדמוקרטית ששלטה בקהילות היהודיות, כפי שהיא משקפת באופן מיוחד עתשובותיו של רבי יוסף טוב עלם, שלשמו הקדשתי מחקרי זה.

נושאי ויוצרי חכמת ישראל במערב אירופה בדורות הראשונים, מעצבי סדרי החיים של היהודים לפני מסע הצלב, היו לא מעטים. חלק מהם נתפרסם לכל הדורות, כמו רבנו גרשום, רש"י ועוד. חלק נעשה פחות מפורסם, ואילו חלק לא מבוסס, נשאר באלמנטו. הלא "הכל תלוי במזל - גם כפר חורה שבהיכל". לכן, כאשר באתי להביא דוגמא של אישיות יוצרת ביהדות מערב-אירופה, שלפני מסע הצלב הראשון, בחרתי ברבנו יוסף טוב-עלם, אחד מגדולי הדור ההוא, אשר רק דרך אגב מסופר על אישיותו וגדלותו. רבנו יוסף טוב-עלם, שהיה פוסק, פייטן ומשורר, ואשר הצליח גם למזג יחד את תורה ארץ ישראל עם תורה בבל, נשאר חבוי בערפילי הדורות. מספריו הרבים הגיעו אלינו רק קטעי קטעים. אישיותו

זורחה אלינו בעיקר מספרים של גדולים אחרים. יהיה זה בודאי משום פרעון מקצת מהחוב שהיהדות חייבת לגדול ישראל זה, בהקדשתי את מחקרי זה על שמו.

המקורות שפרק זה נבעו מהם, הם כולם מקורות פנימיים מספרות ההלכה, המדרשית וכו', לסוגיהם השונים. לעזר רב שמשו לי ספריו של פרופ' י.א. אייגוס. זבודותיו החלוציות והמקוריות על תקופת ימי הביניים הנוקדמים, העמידו בפני את תקופת זוהר זו בתולדות ישראל, בכל אורה, עטקה ומשמעוה הגדולה בחיי היהודים בכל הדורות.

בפרק הרביעי, השתדלתי להכיא בכפיפה אחת את רוב גדולי מערב אירופה, בתקופה ההיא, שאפשר להכירם מן המקורות. מר' מכיר, שבא לצרפה במאה ההשעית, עד רש"י, שהיה הבריח החיכוך בין תקופת העליה והביטוט של חכמת ישראל באשכנז, לבין תקופת השואה של מסעי הצלב.

נסייתי לעקוב אחרי התפתחותן של המשפחות הגדולות, שהעבירו את לימוד התורה והמסורה מדור לדור. בקיבוצי היהודים באשכנז וצרפת, נשחמרו לנו שלשלות של הקלונומסים, המכירים הכהניט וכו'.

עמדתי על חשיבותן והשפעתן של הישיבות בארצות אלו, בתקופה ההיא, ובמיוחד ישיבות גרבונה ומגנצה, ועל תלמידי החכמים הרבים והחשובים שעמדו בראשם ולמדו בהן.

ניהחתי כמו כן את סוגי היצירה הספרותית שהיו רווחים בקיבוצי היהודים במערב אירופה, והן: הפרשנות המקראית והחלמודית; הלכות תשובות ופסקים; מנהגים וסדרים בתחום ההלכה והנוהג הדתי בבית ובמשפחה; והפיוט הדתי לכל צורותיו.

גם בפרק זה הכאתי מחבוריו ומיצירותיו של רבנו טוב-עלם, כזי להדגים את שחיי היצירה השונים, בהם עסקה יהדות מערב אירופה בדורות הם, והשחמשתן, כבפרק הקודם, במקורות פנימיים מספרות ההלכה ומרושמי רשימות של שלשלות יחוסיין.

מחקרי מסתיים בציון ההשפעה הגדולה שהיתה ליהדות צרפת ואשכנז,

שלפני מסע הצלב הראשון, על חייו ויצירותיו של עם ישראל מאז ועד

היום הזה.

פרק ראשון

תולדות יהודי אשכנז וצרפת מחילת

הופעתם על אדמת אירופה עד תחילת מסעי הצלב

א. מקורות מוצאם וראשית התנחלותם באשכנז ובצרפת.

ההיסטוריונים מחקשים לקבוע את מועד בואם של ראשוני היהודים במערב אירופה, אולם אין ספק בכך שבמאות הראשונות לספירה הכללית, כבר נמצאו רבים מבני ישראל בגליה הרומאית.

גירוש ארכילאוס ל- Vienne בשנת 6 לספ' וגירוש הורדוס אנטיפס לליאון, שלשים ושלש שנים לאחר מכן, שיוסף בן מתתיהו מעיד עליהם נאמנה¹, העתיקו מן הסתם לארץ זו מספר ניכר של בני-לווייה מקרב יהודי ארץ ישראל, אשר הניחו צפונה לפירנאיים יסודות לחיי-קהילה יהודיים.

היהודים באירופה התחילו להתרבות אחרי כיבוש ארץ יהודה על ידי הרומאים, ובמיוחד, אחרי חורבן הבית השני וחורבן ביתר. אז הובאו לאירופה אלפי שבויים, ושם נפרדו על ידי אחיהם, שגרו בארץ ההיא מתקופה יותר קדומה.

נוסף לכך, מימים קדומים היו באים למדינות גליה הרומית מהיבטים יונים מארץ יון, מאסיה הקטנה, מסוריה ומצרים (במיוחד מהעיר היהודית-יוונית אלכסנדריה של מצרים), כלומר מארצות הגולה היהודיות, ובעקבות היוונים היו רגילים לבוא גם יהודים.

ישנן אמנם אגדות המספרות שראשוני היהודים בגרמניה הגיעו לשם עוד בימי יהושע. כאשר פרצה המלחמה בין שבט בנימין וכל יתר שבטי ישראל, על דבר הפלגש בגבעה, וכמעט שנכחד השבט הזה מקהל ישראל, נסו ונמלטו אלף איש מבני בנימין לארץ גרמניה, והם היו היהודים הראשונים מייסדי קהלת ישראל בוירמיישא². קהילת ורמיישא השתדלה להוכיח, כי בימי עזרא הסופר, שלחו להם אחיהם בני ירושלים מכתבים, בהם דרשו מהם, כי יבאו להראות פני ה' שלש פעמים בשנה, כמצוות התורה³, אך יהודי אשכנז, השיבו לבני ירושלים,

כי כבר יסדו להם בגרמניה עיר ירושלים חדשה על שפת נהר ריינוס, ואינם חפצים לדעת דבר מהבית השני.

לפני דעתנו של גרץ⁴, אין כל יסוד ואמת מדעי לאגדת קאלה. היהודי

אשכנזי - בימי מסעו הצלב - הרצו להוכיח לגויים, שיצאו לנקום דם ישו ביהודים - כי הם נקיים מדם זה, כי הרי אבותיהם באו לאשכנז מאות שנים לפני המאורע עם ישו ביריחליפ. כנראה ש"חשובות יהודי הריינוס" ל"מכתבם של בני ירושלים", מאשרת השקפתו של גרץ. כאמור, אלו הן רק אגדות, אולם עדויות יותר מבוססות על קיומן של קהילות יהודיות במערב אירופה, הגיעו אלינו מן המאה הרביעית והלאה.

נמצא עדות שבכתב, על קיומה של קהילה יהודית עם בתי כנסת ורבנים בקולוניה, שהיתה מוצב רומי מרוחק על הריינוס. דבר זה אנו יכולים ללמוד מהתקודות שקונסטאנטינוס שיגר עם התנצרותו למנהיגי היהודים בקולוניה, בשנים 321 ו-331 בנוגע לחובת השתתפותם של היהודים מקולוניה במשרות העירוניות. אולם אין הוכחות על הימצאן של קהילות דומות במערב אירופה בתקופה ההיא, מלבד אשר בקולוניה⁵.

עדות זו, כמו כל הכרוניקלים שיובאו להלן, הם ממקורות נכריים.

אין אנו שומעים כמעט דבר מפני היהודים עצמם, על תולדות יהודי מערב אירופה, לפני המאה העשירית, פרט לעדותן בצילמת של כתובות אחדות ופרט לכמה מסורות משובשות שנחברו בידי מחברים הרחוקים ממקום המעשה ברחוק של מאות בשנים.

מאידך, נוכל להביא ולחדור לכמה וכמה ענינים הודות לספורי המעשים

מפרי עטם של רושמי רשימות בחצרות המלכים והבישופים. יצירות אלו צוטטו ונבדקו על-ידי כמה וכמה דורות של מלומדים בני-סמך, ונוכל לנצל אותם, לשם הארת המאורעות מקוויחות-ראות שונות. כמו כן, נמצאות כמה וכמה תגליות ארכיאולוגיות, שאין אמיחותן מוטלת בספק.

מספר כתובות שנחרתו על מצבות לזכרם של יהודים שנפטרו בגליה, זמן רב לפני מלך קארל הגדול, נשתמרו עד ימינו. מביין הכתובות שאין חאריכן מוטל בספק, העתיקה ביותר היא זו המופקדת עתה בבית הנכות של נרכונה והמוקדשת לזכרו של יוסטוס בן פראגוריוס ושתי אחיותיו - שלושחם מגיל תשע עד שלשים, שמתו בשנה השניה למלכות אגיקה (688), כנראה באחת המגיפות שפקדו הכופות את האוכלוסיה בימים ההם. אף על פי ששמות שלשתם ושם אביהם ואבי-אביהם, הם על טהרת הרומית, ואילו אביהם ואבי-אביהם נשאו גם את תואר הכבוד הרומי *Dominus*⁶ קל לנחש שהנפטרים הם יהודים, שכן נמצאת שם נוסחה עברית "שלוט על ישראל".⁷

כתובות נוספות מסוג זה, בין אלה שהוצבו בחלקות מיוחדות שהוקצו

לבתי-עלמין יהודיים, בין אלה שהוצבו בחוף בתי-קברות נוצריים בחקופה הסובלנית הקדומה, היה בהן בודאי, כדי לאשר, כי אכן עתיקים מאד השרשים שהיכו היהודים בארץ זו.⁸ במאה הרביעית, עם פלישתם לאירופה של העמים הפראיים, הגותים, המונגולים, הלומברדים, הבורגונדים, הפרנקים, הערביים וכו' - חל עיכוב גדול בהתפתחותו וגידולו של הישוב היהודי באירופה. וזמן קצר לאחר מחצית המאה החמישית, פלשו הפראנקים הגרמניים - בארבארים ועובדי אלילים - אל מעבר לרייטוס, וכבשו את קיסרות רומי המערבית. במלחמות האלה, לפי גי נחרבו כמעט כל קהילות ישראל בממלכה רומא המערבית, מפני שרוב מניינם ובניינם מרוכז היה באיזורים עירוניים גדולים. אולם כאשר המלחמות שככו, נשמו היהודים לרווחה, משך יותר ממאה שנה.⁹

בשנת 476 לסה"נ, נפסק הקשר הפוליטי האחרון, בין חלקי המדינה הרומית

במערב; הממלכות הגרמניות הרבות, שנוסדו על אדמת הפרובינציות הרומיות, השיגו אח עצמאותן המוחלטת - הפרנקים, האנגלים, הסכסים, הבורגונדים, הויסגותים וכו' - חלקו ביניהם את הירושה הגדולה שנפלה בידיהם, והקימו על חורבות הקיסרות, את ממלכותיהם.

בממלכה הפרנקית, אשר יסד כלדויג בשנת 486, ישבו יהודים בערי הארץ מן העיר מרשליא בדרום, עד פריז אשר בצפון. מספרם היה רב בערים ארלי, אביניון, בורדו ובמיוחד בעיר נרבונה שהיו להם שם אחוזות רבות, ואשר אחד ההרים בסביבותיה נקרא ההר היהודי *Mons Judaicus*¹⁰ לא נשארו מקורות יהודיים מחיי אבותינו במערב אירופה לפני המאה השביעית, אולם מן החוקים האנטי יהודיים הרבים, שחוקקו בוועידות הכנסייתיות, שנהכנסו בצרפת, במשך המאה הששית, אנו לומדים על קיומם של ישובים יהודיים רבים בחקופה ההיא, בכל רחבי מערב אירופה.

ב. הסטאטוס של היהודים במערב אירופה עד חקופת המסבר במאה השביעית. במאות הראשונות לסה"נ נהנו היהודים הראשונים בארץ הריינוס ובצרפת, כאחיהם בכל רחבי הקיסרות הרומאית, משוויון-זכויות בתחום החוק הרומי, אשר לפיו לא היה אדם חפשי שונה מחברו: העשיר והעני, המיוחד ואיש ההמון - משפט אחד היה לכולם. לכן רשאים היו היהודים להיבחר לרוב הכהונות הציבוריות; כל ענפי המסחר והמלאכה היו פתוחים בפניהם. כלכל בני רומי, ניתנה גם להם ההזדמנות, להיות בעלי-אחוזה, אריסים, איכרים, משוחררים או עבדים. ובמבנה החברתי והכלכלי של המדינה, כבשו להם מעמד, שפרט לדת ולגזע, לא נבדלו כמעט במאומה מזה של רוב הרומאיים.

ברט, בכמה הגבלות ניכר היה, כי עמדתו של היהודי שונה מזו של חברו האזרח. למשל, מס-הגולגולת היהודי המקורי - שראשיתו ב"פיטקוס יודאיקוס" העתיק, אשר הוטל על ידי אספטיאנוס קיסר, עם חורבן ירושלים - חדל להיות נוהג, הלכה למעשה, עוד קודם שיוליאנוס הכופר ביטלו רשמית. ואולם המס חודש במסווה של "אורוס קורונאריוס"; היטל זה, שנגבה במקורו מכל גבר יהודי להחזקת הנשיאוח הארצישראלית, הפך חובה והוסקע לטובת אוצר המדינה אחר שבטלה הנשיאות בשנ' 425 בערך.¹¹

שנוי לרעה במצב היהודים, חל אחרי התנצרותו של קיסר קונסטאנטינוס.

במאמצו הנמרץ לעצור בעד התפוררותה ההולכת ומחמירה של האימפריה הרומאית, ולאחד מחדש את מחוזותיה המערביים עם מחציתה המזרחית, הוא נתקל בהתנגדותן של קבוצות דתיות רבות והיהודים בכללן, לכן רכש טינה ליהודים, והחחיל להצר את צעדיהם.¹²

בשנת 321 ביטל קונסטנטינוס, את הנוהג שלפיו שוחררו היהודים בקולוניה מן השרות ב"קוריה" - או מועצת העיר - שהיתה פעולה אדמיניסטרטיבית מטרידה ומכבידה. שנים לאחר מכן, הוציא צו ממלכתי חדש, שלפיו שוחררו הרבנים המפרנסים וזקני העדה, מן החובה לשאת בתפקיד הזה.¹³

בכל אופן, במאה הרביעית המשיך להתקיים באירופה המערבית החוק הרומאי הליבראלי המוקדם. מדינת הפרנקים הקדומה - שהתגבשה בחוף התווה ובוהו המדיני והחברתי באירופה המערבית, עם התפוררותה של האימפריה הרומית המערבית - גם היא הביסה אל היהודים כאלה אזורחים נכבדים, וחוקיהם לא היפלו בין יהודי לנכרי. כי למרות נצחונם הצבאי הכירו הפולשים הבארבארים בנחיתותם המספרית והחברתית, וביכרו להשאיר את הסדר הקיים על כנו. הם הראו מידה גדולה של סבלנות לדעות של המיעוטים. גם העובדה שהאוכלוסיה היתה מרכבת מגזעים רבים ושונים, שכולם היו שווים תחת החוק הרומאי, גרמה שחוז ממה שאסרו על היהודים להיות להם שום סמכות של מרות על נוצרים, הם לא נחשבו כזרים רק כאזרחים חפשים.¹⁴

התעסקותם של היהודים באמנויות שונות, ובעיקר בשטחי המסחר, הביאה אותם במגע יום-יומי עם הנוצרים, שהתייחסו אליהם כאל שכנים טובים. בדרך כלל היה שלום בין היהודים והנכרים במקומות שבהם לא היו קנאי הנצרות מסיתים את חושבי הארץ כלפי "הכופרים". חוץ מאמונות שונות, לא היו עובדות חשובות בחקופה ההיא, שחוכלנה להפריד בין היהודים ושכניהם. כולם דיברו אותה שפה, גרו באותן השכונות, לבשו כנראה גם אותם הבגדים וגם שמותיהם היו מאד דומים. יהודים ונוצרים היו נפגשים לפעמים אפילו בעסקי דת. אפשר היה למצוא בבתי כנסיות גם קתולים ממרום עם הארץ, שהיו שומעים לדרשות בכוונה, והיו אוכלים על שולחן יהודים בסעודות חגיגיות. אולם מפני שהיהודים נזהרו מלאכל

המאכלים האסורים כאשר היו מוזמנים אצל הנוצרים, לכך גזרה ועידת הכנסייה שהתכנסה ב-Vannes, בשנת 465 לסה"נ, על הכהנים, לא לאכול בסעודות היהודים, בהסבירם כי לא טוב הדבר "אשר בעוד שהנוצרים אוכלים מאכלי יהודים, מתעבים אלה את מאכלי הנוצרים, ונראה כאילו שפלים הכהנים הנוצרים במדרגתם מן היהודים"¹⁵. אולם החלטה זו של האספה, לא פעלה כאומה; קנאותם של הכהנים לא יכלה להשפיע לרעה על הידידות ששררה בין היהודים ושכניהם בחיי המשא ומתן.

בשנת 472, למשל, ממליץ הבישוף המפורסם בעיר קלירמונט, סידונוס אפולינריס, באגרתו לבישוף טורניי, על בן משק ביתו היהודי, ומוסיף לשם התנצלות, שאין לוותר על שירותו של יהודי, כל כל זמן שהוא חי עדיין, יכל הוא לקבל אה האמונה האמיתית ולהקן את מעווחו; חוץ מזה מוסיף סידונוס באגרתו - נוהגים אנשים אלה לעשות את עסקיהם ביושר...¹⁶

מצב היהודים השתנה לרעה מיום בוא זיגיטמונד, מלך הבורגנדים, בכריח הנוצרים הקתולים (516). המלך הזה היה הראשון אשר הקים קיר מבדיל בין היהודים והנוצרים. הוא אישר את החלטת האספה שהיתה בפאונה, כי אסור גם להדיוטות נוצרים לאכל מסעודת-ישראלים. זיגיטמונד שם לו גם לחוק, לדכא בממלכתו את הארינים ואת היהודים, ומבורגונדיה התפשטה לאט-לאט רוח שנאה ליהודים על כל הארצות הפרנקיות.¹⁷ באמצע המאה הששית נחזקה באירופה התיכונה המלכות הגליה-גרמנית הגדולה תחת יד המרובינגים, צאצאי כלדויג אמנם מלכות זו, רבת השבטים, לא יכלה לרכז את השלטון מפני שהוכרחה לחלק את הארץ לפי השבטים השונים שבה, בין זרע המלוכה. אולם בכל הארצות האלה היה משטר מדיני קבוע שהצטיין בחלוקת השלמה בין המלך והכהונה הקתולית. היהודים היו כפופים לאפוטרופסות של הכנסייה הנוצרית, וזו היתה בימים האם משעבדת לרעיון אחד: להכניס תחת כנפי הנצרות את כל האוכלוסיים.¹⁸

הכהנים הקנאים, אשר פחדו שהיהודים עלולים להשפיע על שכניהם,

¹⁵ סידוסי אפולינריס, אגרתו לבישוף טורניי, להשפיע על הידידות ששררה בין היהודים ושכניהם בחיי המשא ומתן.

נמנו וגמרו לתקן כמה חקנות, כדי לשמור על הנוצרים החרשים מהשפעת היהדות וגם למשוך את היהודים עצמם לתוך הכנסייה הנוצרית, או להכריח אותם לכך.

מועידות הכנסיות המרובות, שנתכנסו במאה הששית במלכות הפרנקים, עסקו שבע ועידות גם בשאלת היהודים, ומהן יצאו הגזרות האלה: אסור לכהנים וגם להדיוטות לסעוד עם יהודים. אסור לנוצרים להתחתן עם היהודים, ואיימו על העבריינים, להוציא אותם מכלל הכנסייה עד שיחגרש מזיוגם האסור¹⁹. ועידת קלרמונט נחנה שוב חוקף לאיסור זה, שכנראה רבו עובריו, ואסרה איסור חדש על היהודים - לשבת לדין במשפטים הנוגעים לנוצרים²⁰.

הוועידה הנוצרית השלישית, שהתקיימה באורליאן, בשנת 538, החליטה בין השאר²¹, כי "אסור ליהודים להיראות במקומות ציבור, כל ימי שבוע היסורים (השבוע שלפני חג הפסח)²², ובפרט כל שלושת הימים האחרונים, כי הופעתם היא טיף גידוף לנצרות, וכשמעבירים לפני בתיים את הצלמים הקדושים - על היהודים לסגור את חלונותיהם ודלתות מעונותיהם"²³. כלדברט I מפרים, קבל את הגזרה האחרונה בספר החוקים היסודיים שלו, והעלה בזה את אי-הסבלנות למדרגת חק המדינה²⁴.

כלדברט לא היה היחיד מביין ראשי השלטון החילוני בקנאותו לדחוק מלכי המרובינגים - שביניהם נחלקה מלכות הפרנקים - קיימו על פי רוב את החלטותיהן של ועידות הכנסייה, והשאלו להן חוקף של חוקי המדינה, ולפעמים השתתפו המלכים גם בעשיית נפשות בקרב היהודים²⁵.

בסוף המאה הששית היו ההמרות באונס במלכות הפרנקים מעשים של כל יום. עד שהאפיפיור הרומי, גריגוריוס הגדול, בעצמו, לא יכל היה לראות אותן ולחכות. מפי יהודים איטלקים, שהיו נוסעים לרגל עסקיהם למרסיל, נודעו לאפיפיור יסורי אחיהם בפרנקיה, ומיד כתב לבישופי ארלי וטרטיל, שישתדלו לקנות לב היהודים כשידול ולא לכופ עליהם את הנצרות (591)²⁶.

בהזדמנות מאוחרת יותר הבהיר גריגוריוס, כי אין הוא מתנגד לכך ששכנוע מעין זה יהא מלווה הבטחה של טובת-הנאה חמריה. באוקטובר, שנ' 594, הוא הורה למנהל האפיפיורי של נכסי הכנסייה בסיקיליה להבטיח ליהודים מומרים-לעמיד הנחה מדמי-השכירות בשיעור של שליש הסכום, "או בשיעור אחר שייראה מתאים לכב", כך שיקל הנטל הרובץ על המומר בלא שהאינטרסים של הכנסייה יסבלו הפסד רב מדי". מובן מאליו, שהאפיפיור הכיר בקלישות אמונתם של אלה שנטבלו מחמת טובת-הנאה חמריה כזאת. ואולם הוא ניחם את עצמו ואת מקבל-האגרה בכך, שברכות הימים יגדלו בניהם ובני-בניהם של מומרים בלתי-כנים אלה כחברים נאמנים בכנסייה הנוצרית. אף על פי כן, מתוך סתירה-מה לנ"ל, הוא סרב לטמוך ידו על טענה דומה לטובת שמד יהודים מאונס.²⁷

האפיפיור דאג רק לזה שלא יושפעו הנוצרים מן היהודים ובבחינה זו הגן על חוקי הכנסייה ככל חומר הדין. בהגיעה אל אזניו הידיעה שיהודי אחד, איש סיקיליה "עשה נבלה" ומשך את לבם של מהפללים נוצרים רבים אל מזבח "אליהו הזכור לטוב", שהקימו זה לא כבר, הורה האפיפיור לבישוף "להלקוחו ללא דיחוי בכל חומר הדין". הוא גם מזה נמרצות לפני השליטים הפראנקיים, תיאודריך, תיאודברט וברוניכילד, על התירם ליהודים להחזיק עבדים נוצרים בבעלותם (599)²⁸

כנסייה נוצרית שהתאספה בנרבונה בשנת 589, אשרה על היהודים תושבי עיר זו לפזם מזמורי תהילים בזמן הלויית-המת,²⁹ וכמה שנים אחרי כן התערב גריגוריוס האפיפיור לטובת העבדים, שהיו בבעלות יהודי המקום.³⁰

גריגוריוס שהתהלל ללבית בשביל הביניים המסורתי, הוא שביל הסובלנות הכנסייתית כלפי הודים, כשמעמדם של אלה נחות מבחינה משפטית וחברתית, ולקיים את סתרונות-הפשרה שהושגו קודם לכן על-ידי החתיקה הרומאית. גריגוריוס סבור היה שאפשר לקרב את "שארית ישראל" לנצרות בדרכי שלום, ואילו על-ידי לחץ ודחק, אפשר רק להכעיסם ולעשותם לשונאי הכנסייה.³¹ ברם מדיניות זו של גריגוריוס לא היה בה כדי לשכך את זעמן של הסופות שעמדו

להתחולל על ראשן של הקהילות היהודיות באירופה המערבית בעשרות השנים שלאחר מותו של האפיפיור הגדול.

הכהנים הקתולים המשיכו בתעלוליהם ושללו את היהודים ממשרות צבוריות. בימים ההם נמצאו הרבה יהודים שהיו עומדים לימין המלכים או נציגי המדינות כסוכנים כספיים. הדבר לא מצא חן בעיני הבישופים, ובוועידתם החמישית של פריז, בשנת 614, שהיתה הגדולה בכל הוועידות של בישופים מרובינגים, הבעו: "אל יעז יהודי להשתדל אצל המלך בדבר משרה בצבא או בפקידות הנוצריים, או לשאח בה. ואם ינסה לעשות כדבר הזה, חובה על הבישוף של העיר ההיא, אשר בה נשא היהודי משרה בניגוד לחוקי הכנסייה, לנצר אותו ואת משפחתו"³². הבישופים המקומיים השתמשו בזה, כדי להכריח את היהודים בעלי המשרות עם בני משפחתם להמרה. גט מלך הפרנקים כלוהר השני, השתדל לקיים החלטה זו של הוועידה. מלכי המרובינגים בצרפה, קיימו על-פי רוב את החלטותיהן של ועידות הכנסייה, והשאילו להן חוקף של חוקי המדינה. אפילו המלך כילפריך, שלא היה אדוק בדה ומכונה נירון או הורדוס של הפרנקים היה מושפע מאחד מגדולי הכהונה בימים ההם, הבישוף של עיר טור, וקיים בשקידה מצווה עשיית נפשות לנצרות, בקרב היהודים. מאורע שמסופר ב"דברי ימי הפרנקים" של גריגור מטור, מטיף קצת אור על היחס ההפכפכני והבלתי יציב של הנכרים ליהודים בחקופה הראשונה להתנחלותם במערב אירופה.

עויין היהודים
בחצרו של המלך כילפריך/בטריס, היתה עמדה חשובה ליהודי בשם פריסקוס, משכיל ועשיר.³³ המלך כבדהו מאד, אולם הבישוף השתדל בפני המלך שיכריח את היהודי להמיר דתו. המלך ניסה למלא את בקשתו של הבישוף על ידי השפעה רכה על היהודי. אולם פריסקוס סירב להתנצר. גם בויכוחים עם הבישוף, היתה יד היהודי על העליונה. גם כאשר כילפריך הכריח יהודים אחרים להתנצר, עמד היהודי באמונתו. המלך שם אותו בכלא, והוא נרצח על ידי המזמר פאסיר. המלך הגן אמנם את הרוצח, אך דן למיתה את עוזריו,

אלא שגם פאטיר, שנמלט לבורגונדיה, השיגההו לאחר ימים מספר יד גואלי דמו של פריסקוס. סיפור-מעשה זה, שגריגוריוס מרבה להכלו בפרטים ציוריים, מגלה לפנינו, מצד אחד, את לחץ-השמד שרבוץ על היהודים בפריס ובשאר שטחיה של צרפת, ומאידך, את כוח-התנגדותם ללחץ זה שהיה בו מן התוקף ומתחושת ההגדרה העצמית גם יחד³⁴. ברם, גילוי פומבי של התנגדות מעין זו, סיבך לעתים קהילה יהודית שלימה בקשיים רציניים ביותר. כך, למשל, מספר שנים קודם הדברים הנ"ל בפריס, הצליח (בשנ" 576) הבישוף אביטוס מקלרמון, ברוב הפצרה ולחץ, לשכנע יהודי אחד כי ימיר את דתו. לאחר חודש תקף אחד היהודים את המומר החדש בשעת תהלוכה כנסייתית, בשפכו עליו קיחון של שמן מבאיש. ההמון הזועם, ששוכנע אמנם על-ידי הבישוף שלא לטרוף את המתקיף ולקרעו כדג, שפך את חמתו על בית-הכנסת שבמקום ועשהו תל-חרבות. לבסוף השאיר הבישוף בידי הקהילה כולה את הברירה להתנצר או לעזוב את העיר. לדברי גריגוריוס, נטבלו אז למעלה מחמש מאות יהודים - גוזמה מופלגת בלא ספק - ואילו הנוותרים, נמלטו על נפשם למרסיליה.

איחודם מחדש של השטחים הפראנקיים על ידי קלוחר II, בשנת 5613³⁵,

הכניס את היהודים בעול-פיקוח של שלטון אחד, והרחיב את תחומי התעמולה האנטי יהודית בקרב חוגי הכהונה והחוגים החילוניים גם יחד.

מלך זה, אשר בידי רצח את אמו ובכל זאת ראה אותו גריגור מזור למופת בחסידותו, אישר בכל תוקף את חוקי הוועידה בפריז, כי אין ליהודים הזכות להיות נמנים לשופטים או לאיזו משרה אחרת במדינה, וגם לא לעבוד בצבא. אלה שיעברו על הפקודה הזו, יענשו קשה.

תקריות אלו, שהתחוללו לפרקים, הכשירו את הקרקע למאורעות יותר חמורים, שארעו במחצית הראשונה של המאה השביעית בבזנטיה, בספרד ובמדינת הפרנקים.

אין אמנם כל עדות הסטורית ישירה על הקשר בין רדיפותיו של סיסבוט

בספרד הוויזיגוסטית, וגזרותיו של דגוברט בן קלוחר השני מלך הפרנקים (628-638). אולם הרבה רמזים מוליכים למסקנה הזו. נראה שהמיית הרוגז של

חושבי צרפת, הלמה וגאחתך ולכשהגיעו לארץ זו אלפי פליטים יהודים, שנמלטו מפני רדיפותיו של סיסטבוס³⁶ "אפשר לסמוך במקרה זה על עדותו של אמיליוס מוורונה שכתב "חשב לו דגוברט לחרפת להוסיף ולקיים בקרבו אויבי אמונתו העשויים לבלי חת, אשר גורשו על-ידי הוויזיגותים והורשו להכנס לתוך גבולות ארצו. הן ייראה הדבר כאילו נופל הוא בקנאתו לדתו מן הוויזיגותים"³⁷.

מעשיהם הבלתי-סובלניים של סיסבוס ויורשיו שימשו מופת לנוצרים קנאים בארצות השונות וסייעו בכל מקום להפצת דיבות המטילות דופי בהתנהגותם של היהודים ובהשפעתם המזיקה-כביכול על האוכלוסייה הנוצרית. נוכח העובדה שאנשי ימי-הביניים נוחים היו לקלוט עלילות שווא ושמועות שלא הוכחו אמיתותן, בעיקר אם הופצו ע"י מחברים ומסיפים בעלי שם, יובן היטב כי המלל האנטי-יהודי מטעמה של מלכות ומטעמן של ועידות-כנסייה, שחדר מספרד הסמוכה, לא יכל היה שלא להטביע את חותמו. מאידך, הדחיפה למעשה קיצוני של דגוברט, באה אף כאן בצרפת ככספרד מן המאורעות שהתחוללו במזרח.

לפי מקור עתיק ניבאו האצטגנינים להירקליוס קיסר כיזנטיה, שמלכות הנוצרים תיחרב בידי "עם נמולים", היינו, הערבים. נבואה זו הפחידה את הקיסר, ומתוך פחד "היראקליוס עמד בדרישתו שהוא (דגוברט) יצוה להטביל לאמונה הקתולית את כל יהודי מלכותו, דבר שדגוברטוס ביצע מיד"³⁸.

אנו רשאים כמובן להתעלם מן האגדה הזו, אולם אין כל סיבה להטיל ספק בעצם החרטשותה של חליפת-דברים דיפלומטית מעין זו, או בעובדת התפשטותה של תגובה אנטי-יהודית, נוכח נצחונותיהם חסרי התקדים של הפרסים ואחר כך של הערבים. מכל מקום גזירתו של דגוברט הולמת את האווירה הכללית העולה, למשל, מחוויותיו של האנוס יעקב בצפון אפריקה, בשנת 634, או מתוך ההחלטה הבלתי-סוללנית שקיבלו אנשי הכנסייה הספרדיים והספטימניים שנחכסו לוועידתם השישית בטולידו בשנ" 638. יתכן, כי להדגשת הצביון הבינלאומי בגל חדש זה של אי-סובלנות ישב ראש בוועידה

ההיא לא הארכיבישוף של טולידו או של שביליה, כנהוג, כי אם ההגמון השליט בנרבון.³⁹

כרוניקה מאוחרת יותר מספרת: "-----והמלך דגוברטוס ---- מונע על ידי קנאה לאלוהים ציוה בעצח הכוהנים והחכמים⁴⁰ לגרש מיד מגבולות ממלכתו את כל היהודים אשר סרבו לקבל על עצמם את ההתחדשות הכרוכה בכבילה הקדושה. והמלך ביצע זאת בהקפדה רבה"⁴¹ ומקור יהודי מספר: "גם⁴² באשכנז ואיטליאה נהיו גזירות ומהומות רבות בשנת חמש וארבע מאות וד' אלפים (645) וידל ישראל מאד בעת ההיא, שתו קובעה כוס חמת ה'"⁴³.

כל אלה גרמו לגזירות דגוברט של שנת 630 על דבר גירוש כל היהודים המסרבים להתנצר. יהודי נרבונה עצמם, גורשו בשנת 673, בימי דיכוי ההתקוממות של פאולוס, נגד מלך הוויסיגוטים וומבא⁴⁴, כנקמה על חמיכתם בגנרל המורד פאולוס. קשה לדעת מן המקורות של הזמן ההוא, כמה זמן נחקיימה פקודת הגירוש של דגוברט, ואיך היא בוצעה למעשה. וכן אין להניח שהיהודים נעלמו לגמרי מממלכת הפרנקים. חלק מהם היגר כנראה, וחלק קבל עליו את הנצרות מתוך אונס, ובשנת 780, כשעברה הסכנה, חזרו אל היהדות בגלוי. בכל אופן, היהודים לא ניהלו שם במשך מאה וחמשים שנה, חיים קהילתיים, ומספרם והשפעתם במערב אירופה, הצטמצמו באותו זמן, במידה ניכרת.

סיבה חשובה לחוסר ידיעות מהנעשה עם היהודים בצרפת, בין השנים 630-780 לסה"נ, בנגוד לטפול הרב בהם בוועידות הכנסיה במאה הששית, אפשר למצא בעובדה, שבמאה השנים, שבין מות דגוברט ובין הופעת קארל הגדול, עברה הממלכה הפרנקית חקופת מעבר קשה. המדינה נתפוררה. מושלי שלשת החלקים התחרו זה בזה, והשרים התנשאו בגלוי לעלות לשלטון עליון במדינה. בשנות מעבר אלו, לא שמו כנראה שלטון החילוני ומוסדות הכנסיה לב לשאלת היהודים. ועדיות הכנסיה, שעסקו במאה הששית בשקידה רבה ביהודים, לא היו מתכנסות במאות השנים הבאות, אלא לעתים רחוקות. בממלכה המתפרדת היה כל חוכר

באחוזתו וכל בישוף באפרכיה שלו "בעל הבית" לעצמו, ובתוך כל ישוב וישוב היו ליהודים כפי שנראה להלן, חלק כל כך חשוב בבנין הכלכלי, עד שאי אפשר היה לסלקם מבלי להזיק לכלל. לכן מצאו היהודים, כנראה, מקומות מקלט בישובים הקטנים, מבלי שהממשל המרכזי המעורער יוכל לבדוק, אם גזרת הגרוש של דגוברט יוצאת אל הפועל⁴⁵.

ג. יהודי מערב אירופה בהקופה שלטון מלכי הקרולינגים

במאה השביעית עלחה לגדולה שושלת, שנקראה הקרולינגים, על שם המלך קארל הגדול. אחרי מלחמות ממושכות עלה בידי הקרולינגים לאחד שוב את כל ממלכת הפרנקים, ביחוד נתפרטם בדורו המפורדמוס קארל, המכונה מרטל. בימיו אבד למלכים המרובינגיים השריד האחרון של השלטון. בשנת 732, נחל קארל בקרב העיר פואטיה נצחון רב על הערבים, שתדרו לצרפת הדרומית (אקויסניה) מספרד. ההתקפה הסוערת של פרטי ערב נשברה לפני הפרנקים, שעמדו צפופים זה על-יד זה, כחומת ברזל, והערבים נאלצו לעזוב את הארץ. נצחונו של קארל מרטל שם גבול להתפשטות האיסלאם באירופה המערבית. פיפין בנו, עלה לשלטון אחרי מות אביו וכבש את נרבוניה בשנת 759. קארל הגדול. אחרי מות פיפין עלה בנו קארל על כסא המלכות. 46 שנה משל קארל בממלכתו הגדולה; ימים אלה מהווים הקופה חשובה בחולדות ימי הביניים. ממלכת קארל הגדול השתרעה מנחר אלבה עד האוקינוס האטלנטי ומים הצפון עד נהר אברו. כשנת 800 שהה קארל ברומי; בימי חג המולד, בזמן שהמלך התפלל בכנסייה על קברו של השליח פטרוס, שם האפיפיור את כתר הקיסרות על ראשו, והעם מסביב הריע לקראתו וקרא לו "קיסר ואוגוסטוס". כך היה המלך הגרמני ליורשם של קיסרי רומי העתיקה.

לפי המסורת הרומית, היה הקיסר בעל שלטון בלתי מוגבל במדינה.

ואטנט, קארל משל בממלכתו כשליט המושל בכפה. עוז רוחו, כשרונותיו האדמיניסטרטיביים, קפדנותו בעניני השלטון, נצחונותיו הרבים במלחמה - כל אלה הוסיפו הוד לשלטונו והכניעו לפניו את יריביו. קארל בקש להשליט סדר בכל רחבי ממלכתו הגדולה ביד חזקה, לשם בקורת על עבודת הפקידים שלח לארצות שונות את "שליחי המלך", שתפקידם היה להשגיח על ענפים שונים

למלך. השליחים נשלחו חמיד זוגות-זוגה, גרף ובישוף כאחד: בדרך זו הכריח קרל גם את הכהנים לשרת למדינה. כראש הקיסרות היה קרל גם ראש הכנסייה; הוא מנה את הבישופים, ישב בראש כנוסי הכנסייה, שקד להפיץ השכלה בין הכהנים ופעמים אף התערב בעניינים דוגמטיים.^{45א}

בהקופה שלטון הקרולינגים יצאו היהודים במערב-אירופה מאפלת ההיסטוריה, אשר כסתה אותם עד אז. מלכי שושלת הקארולינגית, אשר קידמו את אירופה מבחינת התפתחות המסחר השלטת סדר והקמת יישובים חדשים רבים, נתנו גם דחיפה עצומה להתפתחותה של יהדות מערב אירופה במידה מפליאה, ותקופה חדשה נפתחה בכך בחיי היהודים בארץ זו.

היהודים שהתחילו לזרום צפונה, התאחדו עם אחיהם שחיו חיי אנוסים במשך מאה וחמשים שנה, ויחד יסדו ואירגנו קהילות, שנעשו לשם ולתהילה בדברי עמנו. קהילות יהודיות פרחו ושגשגו מאז, בכל רחבי צרפת וגרמניה.

תחיה חדשה באה בראשונה לקהילות היהודיות העתיקות בגליל נרבונה וארלי.⁴⁶ גליל זה נכבש מידי ספרד בשנת 720, על-ידי הערביאים. בשנת 759, שמו המלך הפרנקי, מיפין, וצבאו, מצור על נרבונה, ולכדו את העיר בסיוע יושבי העיר הגוטיים. לפי אגדה ממקור לא יהודי, שלחו התושבים היהודיים של נרבונה, משלחה אל הפרנקים, שצרו על העיר, והציעו להם את עזרתם. ראש המשלחה, יצחק, הסביר לקארל גדול, שהיהודים, בהחלטתם למסור את העיר, אינם בוגדים בממשלה הערביאים, מפני שקהילת ישראל בנרבונה, יש לה שלטון-בית גמור וגם "מלך" משלה, שבא מבגדאד (הכוונה בודאי לר' מכיר) והוא מזרע מלכות בית דוד. בשם הנשיא הזה, נתנה המלכונה לקרל כשבעים אלף שקל כסף למתנה, והודיעה שהיא מוכנה להכנע, בהנאי ששלטון-הבית של היהודים לא יפגם. קארל הסכים לדבר, ולאחר שלכד את העיר, בסיוע היהודים, הניח להם שליט משטח העיר, והכיר בשלטון מלכם בשטח זה. עוד שליט מן השטח ניתן לבישוף, והשאר לגרף אימריך. (47)

האגדה היהודית מספרת את המאורע בנוסח אחר: "והמלך קרליש"⁴⁸

שלח למלך בבל שישלח מן היהודים אשר לו, מזרע המלוכה, מבית דוד, והוא שמע לו ושלח לו משם גדול וחכם ושמו רבי מכיר, והושיבו בנרבונה, העיר הגדולה, ונטעו שם, ונתן לו אחוזה גדולה שם, בעת כבשו אותה מישמעאלים,⁴⁹ ולקח לו אשה מגדולי העיר, ובעת כבוש העיר, חלקה המלך לשלושה חלקים ----- החלק השלישי נתן לרבי מכיר ועשה אותו בן חורין. ועשה באהבתו חוקי טובים לכל היהודים היושבים בעיר. 50.

לפי אגדה יהודית אחרת: "דבר ידוע וכתוב במקומות רבים בידינו,

וגם בבית האובד יינטיאש (כנראה, במנזרים) כי כשכבש המלך קרלש עיר נרבונה בעת הלחמו עם הישמעאלים,⁵¹ אשר היו שם, הרגו סוסו לפני השער, ונפל ארצה, והיה בידם נמטר להריגה, ומכל גדודיו שהיו עמו, לא רצה אחד מהם לרדת מסוסו ולהרכיבו עליו, כי היו יראים שאם ירדו מסוסיהם שימותו שם, עד שיהודי שהיה עמהם⁵² גבור חיל, ירד מסוסו ארצה והרכיבו עליו והוא נשאר שם ברגליו ומח שם ביד הישמעאלים. ואח"כ כשכבש העיר, שמר המלך קרלש האמונה הגדולה ההיא לזרע, ונתן להם חלק גדול ונכבד בעיר נרבונה ובסביבותיה....."נעשה לכל היהודים חוקים טובים ונכבדים"⁵³

באגדות הנ"ל, שנכתבו ע"י הראב"ד ועוד, הבמאה הי"ב, הי"ג,

התמזגו כנראה מסורות בעלות מוטיבים שונים; כבוש נרבונה, זכויות היהודים בעלי האחוזות, ויסודה של ישיבת נרבונה ובית "הנשיאים". מקורות אלה מייחסים את כל המאורעות הנ"ל לקארל הגדול, שנחפרסם בנצחונותיו, והשגיו המדיניים והכלכליים. אולם למעשה נכבשה נרבונה מידי המוסלמים אחרי תבוסתם בשנת 759, על ידי פפין והוא זה שנתן את הזכויות המיוחדות ליהודי נרבונה בגלל עזרתם לכבוש העיר, ואילו קארל הגדול, רק אישר את הזכויות בימיו, והמלך שבימיו החישבו חכמי בבל בנרבונה, היה כנראה אחד האטונים. אף כי יתכן שזה קשור עוד במשא ומתן של קארל הגדול עם החליף של בגדד, באמצעות היהודי יצחק עם שאר השליחים. לפי דעה אחרת, בא ר'

מכיר לנרבונה בערך בשנת 772, בין כבוס נרבונה ע"י פפיין לבין שיבתו של יצחק משליחותו אצל החליף מבגדד.⁵⁴

בכל אופן מכל המסורות האלה - למרות שהן פותרות האחת את השנייה בכמה פרטים, יש בהן הרבה מן האמת. אפשר להגיע מהן למסקנה ודאיה שמיטדי בית המלכות הקרולינגי הרגישו דחיפה פנימית וחוב אישי לתמוך ביהודים ולמשוך את אהדתם ושיתוף פעולתם עם השלטונות החדשים בגליל נרבונה, והן מסבירות גם מדוע חיו היהודים תחת יד המושלים הקרולינגים בשלוחה "ולא פסקה מהם גדולה וממשלה יתרה", לא רק בנרבונה, כי אם גם במרסיל, ארלי, סוליזה, בדרש, נימש וקרקסין. הסיבה העיקרית לתמיכתם ביהודים, היתה כלכלית ומדינית, אולם האגדה רוצה למצא את הסיבה גם במניעים אישיים.

נשתמרה תעודה רשמית על דבר ההנחות שנתנו ליהודים, אחרי מסירת העיר נרבונה אל הפרנקים. האפיפיור סטיפן השלישי⁵⁵ פנה לאריברט, הבישוף של נרבונה, באגרת (בין שנות 768-772) שבה הוא מביע חרעומת נמרצת על חסדי המושלים אל היהודים: "בלב קרוע ומורחח קבלנו את ידיעתך, כי עם ישראל הפושע חמיד באלהים ואת דתינו אינו עושה, יש לו אחוזות על אדמת הנוצרים ונהנה מחירות גמורה בערים ובפרבריים,⁵⁶ והכל על סמך הנחות שניתנו להם לפני מאת מלכי הפרנקים. נוצרים עובדים בכרמים ובשדוח של יהודים, נוצרים ונוצרות דרים בכפיפה אחת עם הבוגדים האלה..."⁵⁷

ישנה מסורת יהודית על השתדלותו של קארל הגדול להגדלתו של היישוב היהודי גם בגרמניה: "ויחמול ה" על הפלטה הנשארה,⁵⁸ וישלח שמה את קרלו מאניו,⁵⁹ הקיסר מלך צרפת, וישמעו אליו עמים, ויבא שמו את ר' קלונימוס מלוקה, איש רומא, הוא השיב את היהודים הנשארים⁶⁰ אל ארץ אשכנז, ונפצות יהודה קבץ, ויכרות להם קארלו מניו ברית.

אז נחישבו ישיבות תורת האלקים באשכנז כבראשונה, ויהי ר'

קלונימוס הלזה עליהם לראש, זכרה להם אלוקי לסובה...⁶¹

ומקור אחר מספרו: "...בארץ לומברדיא בעיר אחת ושטה לוקא, ושם

מצא ר' משה... הוא היה הראשון שיצא מלומברדיא הוא ובניו ר' קלונימוס ושאר אנשים חשובים, הביאם המלך קארלו עמו מארץ לומברדיא, והשיבם במגנצה"⁶².

בין החוקרים ישנן דעות שונות בנוגע לזמן בו עברה משפחת הקלונימוסים מלוקה למגנצה. גרץ ושטובה קבלו כאמח היסטורית את האגדה הנמצאת בספר "מצרף לאמונה" שקארל הגדול הוא זה שהביא למגנצה בשנת 787 את החכם ר' קלונימוס ובנו ר' משה על מנת שיפיצו את תורת ישראל בין יהודי גרמניה.⁶³ לדעה זו הצטרף גם גודמן⁶⁴. צונץ סבר⁶⁵ שמשפחת קלונימוס הגיעה למגנצה במחצית השנייה של המאה התשיעית, בזמנו של קארל הקרח.

אולם ארוניוס סובר⁶⁶, שהגירתם היתה בזמן המלך אוטו ה-2, שניצל על ידי יהודי בשם קלונימוס בקרב שע"י פוטרונה שבאיטליה, בשנת 982, ולאות תודה, הביאו המלך למגנצה ונתן לו רכוש ודירה. אמנם קשה לקבל את התאריך 982 להגירת ר' קלונימוס למגנצה, כי לפי המקובל הניחה משפחה זו את היסוד ללמוד התורה בעיר ההיא, אבל כנראה שבשנת 982, כבר היו ת"ח במגנצה, כי בשנת 960 שלחו חכמי הריינוס שאלות לחכמי ארץ ישראל⁶⁷. ורבו של הרג"מה ר' ליאונטיין, חי כנראה באותה תקופה במגנצה. גם שי"ר מקבל את הדעה שר' משה בן ר' קלונימוס, הגיע לאשכנז בזמנו של קארל הקרח⁶⁸, במחצית השנייה של המאה התשיעית⁶⁹.

המקורות המספרות לנו על בואם של רבי קלונימוס ושאר אנשים חשובים מאיטליה לאשכנז, ועל הגידול הרב באוכלוסיה היהודית, נותנות לנו הסיבה העיקרית להגירת היהודים ממזרח ומדרום אירופה לצפונה, מאזורים חמים ומפוחחים, בו כבר היו מבוססים ורגילים למנהגי המקום, למקור קר, זר ושמשץ הם עשו זאת בעיקר בהשפעת המלך קארל הגדול, שהיה מעוניין בסוחרים היהודים, שהצטיינו כל-כך במסחר, והבטיח להם זכויות מיוחדות. שמו הגדול של המלך, שהלך לפניו, בכל העולם, היה בו לשכנע את היהודים, לקבל את הצעתו. גם המנהג של הערבים במזרח, בימים ההם, לדחוף את היהודים והנוצרים לערים הגדולות, ולרכזם בגיטאות צפופות, הניע את היהודים להגר מהמזרח

למערב אירופה. אולם פעלו כנראה סיבות נוספות להגירה זו צפונה.

במאות השביעית, השמינית והחשיעית, אחרי שהערבים כבשו את רוב הים התיכון ושלטו בו, פלשו לסיציליה ולדרום איטליה ואיימו זמן מה גם על רומא. לכן גדרו היהודים לצפון, שנראתה כהתרחקות ממקום סכנה (הם לא ידעו אז שמצבם המשפטי של היהודים השתפר דוקא במקומות שכבשו אותם הערבים). המקור היהודי נותן לנו לשער עוד גורם להגירת היהודים צפונה "אז נתישבו ישיבות תורת האלקים באשכנז כבראשונה...". כלומר, היהודים היו מעוניינים להפיץ תורת ה' ולפתוח אהלי תורה במקומות חדשים, ואולי חשבו שיוכלו לרכש לבות ליהדות בין הגרמנים, ויקרה שם כמו שקרה במדינת הכוזרים.

האפיפיור והכנסייה הנוצרית, שהיו זקוקים לעזרתו של קארל במאבקם עם הלנגוברדים, היו מוכרחים להעלים את עינם משיבתם של היהודים לחיים פעילים, ולפי שעה לא הרגישו היהודים ביד הקשה של הכנסייה, כל עיקר.

דעתו המעשית והפכחית של קארל על חפקידי שלטון המדינה, לא יכלה להתרשם מצרות הענין של הכנסייה. הוא ראה היטב כמה אוכלוסי ישראל השקדנים והזריזים מועילים למדינה ועוזרים להתפתחותה ולמסחרה. בימים ההם, ימי פריחת החליפות הבגדאדית, היו היהודים כפי שנראה להלן, הרוח החיה בכל מסחר העולם, וכוחם היה אתם גם במסחר המקומי.

ברם, גם בימי קארל הגדול, ניכרת אפילו בחוקים החילוניים, השפעת הקאנון של הכנסייה. הוא ציוה לכתוב: "הוחלט, ששום איש מן היהודים, אל יזיד לשכור איש נוצרי לעבוד אתו ביום האדון (ביום הראשון), ואם יימצא כי שכר היהודי, יפסיד את אשר נתן,⁷⁰ והנוצרי ישא את עוונו⁷¹, למען אשר לא יזידו אחרים לעשות ביום האדון עבודת עבד⁷²". בניגוד לחוקים הישנים

- לא אטר קארל הגדול על היהודים להעביר נוצרים בכלל, כי אם רק ביום הראשון. הוא גם איפשר ליהודי להשתמש בשבועה, אולם עירב בזכות זו דברים מעליבים ופוגעים: "על שבועת היהודים נגד נוצרים, חגור אותו בקוצים פעמים מראשו עד מטביב לרגליו, שמה יעמוד באישבעו, ובידו הימנית חמשת ספרי משה על פי חוקיו וישבע^{72א}: "אלקים שנתן למשה בהר סיני את התורה, יסיר את עזרו ממנו, חבוא עלי צרעת נעמן הארמי וכו'" אם עשיחי לך רעה בדבר זה".⁽⁷³⁾

בחוק אחר, המיוחס לקארל הגדול ולבנו לואי נאמר: "שום יהודי לא יזיד לקבל שום דבר מרכוש כנסיית האלוהים בכסף, בזהב או בשאר דברים, לא בתורת משכון ולא בתורת תשלום חוב מנוצרי. שום יהודי אל יזיד לקבל נוצרי בתור ערבון^{73א}, לא פיהודי ולא מנוצרי אחר, ולא ישפילו כבודו⁷⁴. ואם יזיד לעשות ככה, ישיב אותם, בהתאם לדתו⁷⁵, וגם הערבות ופם החוב יאבדו לו. אסור ליהודי להטביע מטבעות, למכור יין או חיטה או דבר אחר⁷⁶. ואם יימצא כי עשה כדבר הזה, כל רכושו יוקח ממנו, והוא יושם בבית הכלא עד אשר יובא לפנינו"⁷⁷.

אין זאת אומרת שעל-ידי ה"קפיטולריות" האלו ועוד כאלה, הורע מצבם האזרחי של היהודים. לכל היותר היה בהן משום וויחור למראית-עין לכנסייה, שהכניסה את הקאנונים לתוך משטר מתן החוקים, כי כבד היה לו הדבר לקארל הגדול, כמו גם לכל הטובים באנשי ימי הביניים, לראות את היהודים כאזרחים שוים בזכויותיהם לזכויות הנוצרים. התהום אשר כרו אבות-הכנסייה בין הנצרות והיהדות, ואשר עוד התרחבה על-ידי הכהנים ואספות-הכמרים, היתה עמוקה יותר מדי, וקיסר שבאופן רשמי היה מגן הכנסייה לא יוכל היה להתעלם ממנה. אולם כל זמן שהיהודים נצרכים למלוי תפקידים כלכליים חשובים לטובת כל המדינה - המשטר החילוני וגם הבישופים יגנו עליהם.

מצבם החוקי של היהודים בימי יורש מקומו של קארל במלכות הפרנקים,

לואי החסיד (814-840) היה לא פחות טוב, ומכמה בחינות גם יותר טוב

מזמן קודמו.⁷⁸

טובת לואי החסיד ליהודים נבעה כנראה ממקור עמוק יותר. הוא היטיב ליהודים, לא רק בגלל כשרונם המסחרי, כי אם בחור בעלי אמונת-ישראל. גם אשתו יהודית, העריצה מאד את גבורי האומה הישראלית בימי קדם, ונסתה לדת היהודים. כאשר רצה ראש-הנזירים בפלדה, רבנוס מורוס, לקנות את לבה, לא מצא אמצעי יותר טוב מאשר להקדיש לה את הרגומו של הספרים אסתר ויהודית, ולהשוות אותה לשתי גבורות-ישראל אלה.⁷⁹ נוצרים נאורים היו מהנים את רוחם של הקיסר והקיסרת בקריאה בספרי הפילוסוף היהודי פילון, ובספרי ההיסטוריון יוסף פלויוס, יותר מאשר בקריאה בספרי האונגליון.⁸⁰

הקיסר לואי החסיד עשה מאמצים מיוחדים למשוך את הסוחרים היהודים. הבטיח להם את חסותו, והתחיל לתת למורשי קהילות ישראל וליחידים, בעלי השפעה מישראל, חקודות מיוחדות - אגרות חסות - שבהן הבטיח להם את חסותו הפרטית, ופתח בזה את התקופה, שבה הונהגה לגבי היהודים שיטה של אפוטרופסות מצד הקיסר, ושאר השלטונות המדיניים.⁸¹ (שיטה זו נוצלה אחרי כן לדעת היהודים, אולם לואי, שהנהיג אותה, התכוון לטובה).

באחת מפקודותיו של לואי החסיד נאמר: "אחנו האהוב הוגו, האב הנכבד והמזכיר הראשי של חצרנו, הביא לפנינו את היהודי גאודיאקוס ואת בניו יעקב וויואקיוס, ואנחנו הכרנו לדעת את טעמיהם... ברצון הסינו אוזן לבקשתכם וצוינו, כי יסדרו ויחננו (להם) את התעודות הקיסריות הללו, שעל ידיהן נודיע ונצוו, כי העברים הנזכרים וזרעיהם יהיו אדוניהם ובעליהן של האחוזות הנזכרות, וכל השייך להן; אדמת ניר ואדמת בור, כרמים, שדה מרעה, נחלים, סחנות ודרכים - ומבלי כל התנגדות. חופש גמור ניתן להם לעשות בהן לפי רצונם; למכור, לתת במתנה ולהחליף, ואיש אל יזיד להשמיץ אותם כשל האחוזות הללו או להרגיזם."⁸²

ההנחות החשובות בשביל היהודים בכתבי הזכויות ובפקודות של לואי החסיד, היו בין השאר: היהודים החוסים בצל הקיסר אסור לפגוע בהם וברכושם, או להוציא עליהם לעז; אסור לדרוש מהם את רכושם שנקנה במשפט או לדרוש מהם השלום מסיים מיוחדים; מותר להם לחיות על-פי דתיהם, אלא שחייבים הם לתת

למסרתיהם הנוצרים מנוחה גמורה ביום הראשון ובחגי הנוצרים; בחוץ גבולות הארץ מותר להם לקנות ולמכור עבדים נכרים (מוסלימים ועובדי אלילים) ואסור לטבול אותם לנצרות בלי הסכמת בעליהם, כמו כן אסור להכריח אותם ל"משפט אלהים", שהיה נהוג בימים ההם, זאת אומרת לנסיון על-ידי אש, מים רותחים או סלקות; מי שהרג יהודי או שהסית להרגתו מהחייב בנפשו לפני המלך. פקיד מיוחד שהיה מכונה "מגיסטר של היהודים"⁸³ השגיח שזכויות היחידים והקהלות לא יקופחו⁸⁴.

אגרות החסות והפריוויליגיות שהוצאו על-ידי שליטים שונים בדורות

הבאים, הושפעו מחוקי לואי החסיד והיו רומים אליהם בתכנם ואפילו בנוסחותיהם.⁸⁵

לרגלי מצבם הטוב בממשלת הפרנקים החדשה, אשר יכלו לחיות את חייהם בשלווה, ולא היו נתונים תחת שום לחץ, נפוצו אז היהודים בערצם שונות, והתרחבו במחוזות רבים בצרפת ובאשכנז.

בצרפת התפתחו קהילות יהודיות בראשונה-- כפי שאפשר היה לשער,

בחוף הים התיכון, קרוב לדרכי המסחר הידועות - בנרבונה, בארלי ועוד.

משם צמחו קהילות לאורך בקעת נהר הריינוס,⁸⁶ בערבים מיץ,⁸⁷ טריר⁸⁸ וקולוניס.

קהילות רבות הופיעו גם בבקעת נהר ה- Loire בערים רבות, ביניהן

ריימס, שהיה מקום מפגש לדרכי מסחר עתיקות עוד מזמן הרומאים והוליכו

ל- Cologne, ל- Mainz

גם בגרמניה נוסדו רוב הקהילות היהודיות קרוב לדרכי המסחר. בבקעת

נהר Moselle אנו מוצאים יהודים במיץ בשנת 888,⁸⁹ ובטרויאר כמה שנים

אחרי כן. קהילות רבות וחשובות מופיעות בערים הגדולות שבריינלאנד;

הקהילה שבאכין נזכרת בשנת 820. אחרי כן אנו שומעים מהקהילות בוורמוזא⁹¹

שפיירא, בול וקולוניה. מכאן הוליכו דרכי המסחר לאורך בקעת מיין לקהילות

מרזבורג⁹² (973) ובמגדבורג⁹³ (965), שעל נהרות אלבה ופלאייס. קהילה בודדת

וחשובה התקיימה גם ברגנסבורג (1006-28).⁹⁴

המקרה של ספיירא, שהבישוף שם הציע, כידוע, ליהודים הנאים מיוחדים

לבניית בתים, ביח קברות וכו', מראה שראשי הערים ושליטיהן - בצרפת ובגרמניה - היו מתחרים ביניהם בפתן זכויות מיוחדות לטוחרים היהודים, כדי למשוך אותם לבא להתיישב בעריהם ולמתח את הכלכלה שלהן.⁹⁵

ראשי הכהונה הקתולית, שהיו עדים למצבם החברתי הגבוה של הרבה יהודים מימי קארל הגדול, ועל ההתקרבות ההדדית בין היהודים ושכניהם הנוצרים, לא יכלו להבליג יותר, ודוברת הראשי נעשה הארכבישוף של העיר ליאון, אגוברד, קנאי דחי נלהב, שהתחיל להטיף שנאה לישראל.

קודם כל ניסה אגוברד זה להשפיע על הקיסר באמצעות הכהנים הקרובים למלכות, וביקש מהם להשתדל לצמצם את זכויות היהודים ברוח הקאנונים של הכנסייה. באגרת לכהני התצר (שנת 825 לערך) מתפלא אגוברד ש"הקיסר האדוק שבאדוקים והנוצרי שבנוצרים, הסכים שעבדיהם הנכרים של היהודים, לא יהיו נטבליים לנצרות, אלא בהסכמת אדוניהם היהודים", שהרי ברור היה כי הוהודים לעולם לא יסכימו לדבר, מכיון שלפי החוק, עם התנצרות העבדים, הם יוצאים לחרות. "מתוך רצוננו למלאות מצוות הכנסייה - כותב הבישוף - ומחוך פחדנו להמרות מצוות הקיסר, אנו נמצאים בסכנה כפולה: אם נחזיק בפקודת הקיסר ולא נשים לב לדיני הכנסייה הרי אנו מחללים את כבוד אלהים; ואם נמלא מצוות הכנסייה הרי אנו יראים מפני הרון אף הקיסר, כי הממונה של היהודים הכופרים מאיים עלינו חמיד שילשין עלינו לפני משגיחי החצר, והם יעמידו אותנו לדין בעוון עשיית דין לעצמנו".

אולם כשאגוברד ראה כי חבריו המקורבים למלכות, אינם מצליחים להשפיע במאומה על הקיסר לשנות את ההנחות שנחן ליהודים, התחיל הארכבישוף מליאון להסיח את העם בדרשותיו, שהיו מלאות איבה כלפי ישראל. מאבק ממושך התפתח בין הכנסייה הלוחמת לבין הקיסר והממונה על היהודים אברארד, שהשתדלו להגן על אוכלוסי היהודים.

אגוברד הוא זה שחיבר את האגרת המפורסמת "על חוצפת היהודים"

בה הוא כותב בין היתר: ".....לשימת לב חסידותו⁹⁶ נחוך מאד לדעת את ההפסד

המגיע לאמונה הנוצרית ע"י היהודים בכמה דברים: הם מרמים את הנוצרים

התמימים. ומתפארים, כי חביבים הם עליו, בזכות אבותיהם; הם טראים כחבי זכיות בשמו, חתומים בחותם זהב, שתכנס, לדעתנו, איננו מתאים לאמת; הם מראים בגדי נשים, שכאילו נשלחו לנשותיהם מקרובותיו וממטרונות החצר; הם מרבים לדבר על תפארת אבותיהם, וכנגד החוק מרשים להם לבנות בחי כנסת חדשים. הדבר הגיע לידי כך, שהשוטים הנוצרים אומרים: טובים להם המטיפים היהודים מן הכוהנים שלנו. וביחוד אחרי שהשליחים הנזכרים⁹⁷ החליטו לדחות אחי ימי השוק, שהיו קבועים בשבתות, לימים אחרים, כדי שלא תחולל שבת-היהודים... וכל זה סבלנו מ"ידידי היהודים", רק מפני שאנחנו הטפנו לנוצרים, שלא ימכרו את עבדיהם הנוצרים, ולא ירשו ליהודים למכור את (עבדיהם) הנוצרים לספרד, שיהיו להם שכירי יום, שנשים נוצריות חשבותנה אחם, שלא יעבדו ב"ימי האדון", שלא יסעדו אחם בימי הצומות; ששכיריהם לא יאכלו אתם בשר בימים ההם; שכל נוצרי לא יקנה מן היהודים בשר שחוט ומופשט⁹⁸ ולא ימכור לנוצרים אתרים; שלא ישתו אחי ינם וכיוצא בזה. כי כך הוא מנהגם של היהודים: בהשחט להם מן הבהמה למאכל - והיא חיטמא וחיטמא עליהם, מכור ימכרוה לנוצרים, ובשם מחפיר יקראוהו: "בהמת-הנוצרים". ואשר לייך - זה שהם בעצמם מודים בטומאתו,⁹⁹ ואינם משתמשים בו אלא למכירה לנוצרים - הנה אם יזדמן כי ישפך ממנו על הארץ, ואפילו במקום מלוכלך, מהר ימהרו לאספו שוב מן הארץ ולשימו באנגנוח למשמרת."100

כפי שאנו רואים, מורכבת האיגרת הזו משני חלקים. חלק אחד מתאר

את הזכויות המיוחדות שהיהודים נהנו מהן בחקופה ההיא, ועל עמדתם החברתית המצויינת בין שכניהם הנכרים, ואילו בחלק השני של החיבור, אגוברד עובר להסתה חריפה נגד "מחרפי המשיח". חוץ מאגרת זו, חיבר אגוברד ביחד עם שני בישופים אחרים, אגרת מפורטת בשם "על אמונת ההבל היהודית", ועוד איגרות רבות ממיך זה, שמכולן אנו יכולים ללמוד שאוכלוסי הנוצרים ישבו עם היהודים בשלום ושלוח, ויש שהיו גם מושפעים מהם בדת, אלא שבעיני הכנסייה היה הדבר, כמובן, פשע גדול בל יכופר, לכן לא הניחו הכהנים שום תחבולה כדי לחרור ריב בין שתי העדות, להשניא ולחעב את היהודים בעיני הנוצרים, ולהבדילם מהם.

מנקודת הראות של הדת הנוצרית וחוקי הכנסייה, אי-אפשר היה לפרך את טענותיהם והוכחותיהם של אגוברד ושאר ההגמונים, על הסכנה הנשקפת לנצרות מן ההנחות המיוחדות שניתנו ליהודים ומהתקרבות בין שתי העדות, אולם למזלם של היהודים לא התחשב לווי החסיד בדבר זה, ואפילו בשנה שלפני מותו רשם על גבי רשיון, שניתן לשלושה יהודים בספטימניה, לקנין אחוזה, בכתב ידו: "אף על פי שתורת השליחים מחייבת אותנו למשוך חסד רק למאמינים, חלילה לה לאסור בפילות חסד גם לבלתי מאמינים, אלא יועצת לנו להיות רחמנים כאלהים, ולא לעשות הפרש בין מאמינים וכופרים". הוא לא הפנה גבו אל היהודים, גם כאשר הדיאקונוס בודו, כהן ואיש סודו, החגייר, ונקרא שמו בישראל בשם אלעזר. בר זה נשא יהודיה לאשה, ויצא לסרגוסה שבספרד (839) והתפלמס רבות לטובת הדת היהודית¹⁰⁹. אגוברד שמח ממקרה זה, כי חשב שעכשיו יוכל למצוא אذن קשבת אצל הקיסר, כי הרי הוא יכול להביא הוכחה מוחשת וסיוע לטענותיו המרובות על הסכנה הנשקפת לנצרות מהשכנות הטובה של הגויים עם היהודים. אולם כל זה לא השפיע על הקיסר, אוהב היהודים, שנשאר איתן בדעותיו עד יום מותו. ונרשם בתולדות ישראל כקיסר הטוב השני והאחרון מבין המוני המושלים הקתולים, אשר עמדו באירופה המערבית מימי קונסטנטיין הגדול והלאה.

ד. יהודי צרפת לפני מסעי הצלב

האימפריה של קארל הגדול לא האריכה ימים. בנו לווי היה אדם רפה-רוח, שהרכין ראשו לפני הכנסייה, ונאלץ לנהל מלחמות ארוכות בבניו שמרדו בו, וחלקו ביניהם את הקסרות בחיי אביהם. עובדה זו, היתה לה השפעה שלילית גם על מצב היהודים במערב אירופה.

על פי חוזה וורדן משנת 843 ניתן החלק הגדול של צרפת לקארל הקרח בן לווי, אפסליה, לוהרינגיה וחלק מצרפת האמצעית ללוותר, וגרמניה ללווי הגרמני. אבל לא רק אדמת הקיסריות נתפלה אלא גם השלטון

המדיני בכל אחד החלקים, מפני שהמסטר הפיאודלי צמצם הרבה את שלטון המלך וגרם להתחזקות בעלי האחוזות התקיפים במדינה. ובעוד שהשלטון החילוני הלך והתפורר הלכה הכהונה ונתרכזה. לעומת ערב רב של מלכים, גרפים ורוכסים, עמדה מערכה בעלת משמעת תקיפה של בישופים הכפופה לפקודת האפיפיור ברומי, ולא קשה היה לנבאות מראש מי משני הכחות האלה ינצח. כל אחד מהגרפים והדוכסים, יכל היה לספל ביהודים לפי השקפותיו הוא, ולפי האינטרסים האישיים והכלכליים של המקום.¹⁰²

בשנת 845, נקראה לעיר *Meaux*, על יד פריס, ועידת כהנים, שהחליטה לחדש כמה תקנות של צמצום ועלבון כלפי היהודים. הועידה דרשה מאת מלך צרפת, קארל הקרח, להרים את הקאנונים למדרגת חוקי המדינה, אבל המלך, שראה במלוי בקשת הכנסייה, כנסיון לשעבד את כל המסטר האזרחי לסובת האנטרסים המצומצים של הכנסייה, דחה בקשת הכהנים. גם מטבעו לא היה קארל השני שונא ישראל, וכנראה ירש מאמו נסיה אוהדת ליהודים. היה לו רופא יהודי ושמו צדקיה. קארל השני החזיק בו כרופא גם אחרי שהנזירים והממונים, טענו שהוא קוסם ומכשף.¹⁰³

היה עוד יהודי שקארל סמך עליו מאד. באחד מפקודותיו של קארל הקרח נאמר: "בא העברי יהודה, הנאמן שלנו אלינו, ומסר לנו רבות על נאמנוחכם - ותדעו כי אני נותן על ידי הנאמן שלי יהודה, לבישוף פרודואין עשר ליטרות כסף לשיפוץ הכנסייה שלו."¹⁰⁴

אולם הכהונה לא התיאשה גם אחרי שלא הצליחה בועידתה האחרונה בפריס. היא לא פסקה לגרות את השליטים ואת העם כלפי היהודים, הלהיבה את אש שנאת הדת, והכינה בדרך זו את הקרקע למאורעות הדמים העתידיים לבא.

קם לה לכנסייה לדובר, תלמידו הנאמן ויורשו של אגוברד, הארכבישוף של ליאון, אמולו, (52-841), שבחבוריו ואגרותיו נגד היהודים, לא נפל בהסתה ועלילות מרבו. גם הוא בחיבורו *Contra Judaeos*, שנחבר בשנת 846 לערך, צייר בצבעים מרטיבים את הסכנה שהאמונה הנוצרית האמיתית

ונושאים צפויים לה מצד היהודים, בין היחר הוא סועך, כי היהודים מלבגים על האמונה הנוצרית, וכלפי ישו הנוצרי מעמידים היהודים שני משיחים משלהם: משיח בן דוד ומשיח בן יוסף.בניגוד לקאנונים של הכנסייה נמצאים היהודים במשא ומתן מפותח עם הנוצרים, הנפתים לעתים קרובות לתעמולתם הדתית, מחבבים את דרשניהם יותר מן הכהנים הנוצרים, שובחים את השבת עם היהודים ומזלזלים בהגי הנוצרים וצומותיהם.¹⁰⁵

אמולו בקש מקוראי חבורו להימנע מפגיעות גופניות ביהודים, אולם קובל שהשליטים החדשים אינם מוציאים לפועל את ההחלטות של ועידות הכנסייה שנוסחו כלפי היהודים, ואינם עושים די להביא את אזרחיהם היהודים תחת כנפי הנצרות. "יש להזכיר למושלים" - כותב אמולו - "שהם אחראים לאלהים לא רק על המאמינים אלא גם על הכופרים..."¹⁰⁶

לא ארכו הימים והבישופים עברו מדבורים למעשים. נשהמר מכתב של בישוף אחד בצרפת האמצעית משנת 853 לערך, בו הוא מודה לקיסר (כנראה אל לוותר, ששמר על תואר זה), על סיועו בהכנסת יהודים תחת כנפי הנצרות, והבישוף מספר על ההשפעה הרבה שיש להטפות הכמרים בבחי-כנסת, וכי עלתה בידו לטבול לנצרות כמה יהודים בני-גילים שונים, אנשים ונשים. ובישוף אחד מליאון מחאונן באותו הזמן בככתב כי "כשהרגישו בדבר¹⁰⁷ האבות החוטאים, החלו לשלוח בגנבה, ביחוד בלילות, את ילדיהם אל חלקי המדינה התחתונים, דהיינו אל ארלי, למקום שאליו הובא המון רב מהם, מהערים קאלונש, מקון וויאנה.¹⁰⁸

אולם המומרים הודיעו זאת לבישוף ומיד אסף את הילדים הנשארים וטבל אותם שבעצמם בקשו ממנו זאת. עם הרצאת מעשי הגבורה האלה הוא מבקש מאת "הקיסר ירא האלהים" להשתדל, שלא יפריעו את הכומרים מפעולתם הקדושה ושתנתן לבישוף של ארלי האפשרות לקדש על-ידי טבילה גם אותם הילדים שהובאו לשם מערי הצפון שלון, וויינא ומסון. ודאי לא היו מקרים כאלה מצויים ואם קרו לא עלה הנצחון ללוחמי

הכנסייה בקלות יתירה כמו שמחפאר הבישוף; אולם אין ספק שההסתה של הקנאים מטפוסם של אגוברד ואמולו עשתה פרי והכניסה בקצת מקומות יראים ורכי לבב לזרועות הכנסייה. 109

"בשנת 883 ---- גרש אנסגיוזוס משנץ ---- את היהודים

מהעיר, אחרי אשר השיג את הכהונה הראשית בכל גליה"¹¹⁰

ביחוד עוררה קנאחם של שונאי ישראל אמידותם של אוכלוסי

היהודים בצרפת הדרומית, בפרובינציאה ובלנגדוק, שבה פרחו קהלות מרסיל, ארלי נרבונה, טולוזה, בדרש, נימש וקרסון. מסופר בחולדות תיאודרד הקדוש, הארכיבישוף מנרבונה, שיהודי טולוזה התאוננו לפני המלך על עלבונות מצד יושבי העיר בחגי הנוצרים. לשם בדיקת הקובלנות האלה נתכנסה בשנת 883 בטולוזה ועידת הכנסייה ובה נאמר, שהמנהג לפגוע ביהודים בימי החג יש לו טעם מדיני: יהודי טולוזה קראו בשנת 848 בערך, אה הערביאים לגליה ולפיכך חקן קארל הגדול, כי שלש פעמים בשנה: בחג הלידה, בערב שבח שלפני פסחא וביום עליית ישו השמימה, יוכה אחד מיהודי הקהלה ביד נוצרי על לחיו. אמנם היהודים כפרו בעלילת הכומרים שבאה להצדיק את המנהג הגס, (וידוע גם כי המוסלמים מעולם לא כבשו את טולוזה), אבל הכומרים לא רצו לבטל את המנהג המקובל. הארכיבישוף מנרבונה צווה להמשיך גם להבא מנהג זה, והמוכה חייב היה לקרוא בשעת מעשה שלש פעמים: "טוב שהיהודים מוכרחים להטוח את ערפם מתחת למכות הנוצרים, מכיון שטרבו לכרוע ברך לפני ישו הנוצרי". מנהג ברברי זה לא בטל גם במאה העשירית והאחת-עשרה. הגרף מטולוזה היה נוהג להזמין אליו בערב שבח שלפני הפסחא את ראש הקהלה הישראלית ולכסנור על לחיו כדי להזכיר בזה ליהודים את יסורי ישו. ממכת-לחי זו לכבוד פסחא היו היהודים בזמן מאוחר רשאים לפדות עצמם על-ידי השלום מט שנתי לטובת הכהונה המקומית. מחזה הצליבה של ישו, שהיה נהוג בבתי הכניסה הקתוליים בלויית קריאת פרשת היסורים שבברית החדשה ודרשות הכומרים המעוררות את רוח העם, היה גורם המיד לרדיפות

היהודים. בעיר בדרש, למשל, לא עבר שום יהודי מבלי להפגע מן ההמון שהוסח על-ידי דרשות כאלה, ואף אח היהודים היושבים בבתיהם היו מכים. אמנם לפעמים היו היהודים עומדים על נפשם בנשק והדברים היו מגיעים לשפיכות דמים. אולם ברבות הימים נתחלפה זכות האלמות במס מיוחד לטובת הכנסייה, שהיו צאצאי "שונאי הנוצרי" הירושלמיים היושבים בדרש משלמים מדי שנה בשנה.¹¹¹

בכל זאת לא גרמה קנאות יתירה זו של הנוצרים בדרך כלל שום פורענות גדולה לאוכלוסי היהודים בצרפת, בחקופה ההיא, מכיון שהיהודים תפסו עמדה מוצקת בחיי הכלכלה שבארץ: היו להם אחוזות גדולות וגם התעסקו בכל ענפי החקלאות ובמסחר חוץ. והבישופים, כמו המלכים והבארונים, היו מעוניינים במסים הרבים שהיהודים הכניסו לאוצרותיהם.¹¹² בערים ישבו על-פי רוב בקהלות צפופות, בשכונות מיוחדות, אבל לא מפני לחץ השלטון כמו בזמן מאוחר אלא מתוך השאיפה הטבעית של בני הקהלה האבטונומית לשבת בשכונות ובקרבת בתי הכנסיות ושאר מוסדות הצבור. כך קמה בנרבונה, בקצה העיר הדרומי, "עיירה יהודית" מיוחדת (Villa Judaica), שהיו לה זכויות אחוזה חפשית ממש; בקרבתה נמצאו כרמים ומכרות המלח של יושבי העיירה האמידים. פרברים יהודים כאלה בשמות שונים)

(Terra Judaica, Guardia Judaica, Pedium Judaicum)
נמצאו גם בדרש, בנימש, בארלי ובערים אחרות. בערס ובכפרים היו

גיהודים לא רק אריסים וחוכרים אלא לעתים קרובות גם בעלי אחוזות שנהנו מכל זכויות המעמד הזה.¹¹³

אולם לאט-לאט התרגלו הנוצרים גם לרעיון, כי אגרות החסות, אשר נחננו ליהודים, הקיסרים קארל הגדול ובנו לואי החסיד, כוללות בעיקר התחייבות מצד היהודים שתמורת החסות שהם מקבלים מהמלוכה, רכושם וגופם הם עושים לקניין המלכים, ועל טמך זה, נתן המלך קארל התם (899-914) הכנסות רבות מהשדות והכרמים של היהודים בהגמוניות נרבונה, מחנה לכית התפילה של הנוצרים בעיר הזאת,

באגרת הנתונה לכומרים מאת המלך נאמר: "כל הקרקעות, הבנינים והכרמים הנמצאים בגליל נרבונה ברשות היהודים ושבתאי-הכניסה הנוצרים היו גובים מהם לפנים מעשר ניחנים במתנה לבית הכניסה של נרבונה, ואין הבדל באיזה אופן נרכשו אותן הקרקעות". נשתמרו עוד שלש העודות שבהן מקיים המלך את מתנתו בזמנים שונים. אולם יש מטילים ספק באמתות העודות, ובכל אופן יש בהן רק צמצום קנין הקרקעות של היהודים ולא בטולו הגמור. על ידי העודות כאלה ניתנו לכנסייה רק קרקעות מסוימות, שהיו מקודם מכניסות מעשר לכנסייה הנוצרית ואחר כך נרכשו בידי יהודים. אבל גם בזה לא היה מסכונן נשילח הקנין לגמרי אלא העברת זכות הקנין הרשמית אל הכנסייה כדי שתוכל לגבות גם מן הבעלים היהודים מעשר ושאר מסים. העודות אחרות מן המאה העשירית והאחת-עשרה מוכיחות, שהיהודים היו רוכשים בגליל נרבונה כמקודם כל מיני נכסים: קרקעות, בתים וסחנות, והיו זכאים למכור אותם כקנינם הגמור.

שיטת החכירה הפיאודלית שהתפשטה בחקופה ההיא בצרפת, הוציאה את היהודים לאט-לאט מתחת יד המלכים, והעבירה אותם אל תחת יד בעלי האחוזות החילוניים, או הדתיים. הגרף או הבישוף - אלה הם מעכשיו האדונים האמתיים של אוכלוסי ישראל בגלילות ובאפרכיות. לפעמים היו היהודים בגליל אחד כפופים קצתם לגרפים וקצתם לבישופים. בנרבונה, למשל, היו יהודי המחצית המזרחית של העיר ברשות הגרפים, ויושבי המחצית המערבית חתו יד הבישופים. אלו ואלו השתדלו להוציא מן היהודים ככל האפשר יותר כסף, והטילו כל מיני מסים על נכסיהם ועסקיהם.¹¹⁴

משנת 987, כשנחתקה בצרפת הצפונית והאמצעית מלכות ביח קפט, עברו שמה על היהודים ימי דאגות קשות. מיתה חסופה של מיסד בית המלכות החדש, הוגו קפט, גרמה להתפשטות שמועות, שהמלך הורעל על-ידי רופאיו היהודיים (כמו שאמרו על קארל הקרח, לאחר שצדקיה רופאו, נכשל בניסונו לרפאותו). בימי רוברט, השני למלכי ביח קפט, קמו בכמה מקומות תנועות המוניות נגד היהודים. גרמו לכך השמועות שהגיעו לאירופה משנת 1007 ואילך, על דבר רדיפות החליף המצרי המשוגע חכים, נגד הנוצרים, ועל חילול הכנסייה

על "הקבר הקדוש" בירושלים, בשנת 1012, בהשפעת היהודים ובעזרתם. הופצה גם הבדייה כי יהודים אירופיים (מעיר אורליאנש) כתבו למוסלימים בארץ-ישראל שיהרסו את בית הכנסת שעל קבר ישו בירושלים.

וכך נאמר באחד המקורות: "עם הרס ההיכל¹¹⁵, החברר כבהירות, כמו שאמרנו, שהפסע הזכך על ידי מרמת היהודים¹¹⁶. וכאשר נתפרסם הדבר בכל העולם, יצאה פקודה בהסכמה כללית של הנוצרים, כי כל היהודים יגורשו לגמרי מארצותיהם ומעריהם. והם, שהאיבה אליהם היחה כללית, גורשו מן הערים, אחרים נהרגו בחרב אחרים הומתו באש ואבדו בכל מיני מיתות, וכמה מהם המיהו אה עצמם בסבח משונה¹¹⁷."

בלימוז" דרש הבישוף מאה היהודים בין 1007-1010, להתנצר, או לצאת את העיר, וכל הקהילה יצאה. גרוע מזה היה גורל קהילת רואן ברומנדיה, שבה התירו השלטונות את דמם של כל היהודים, המסרבים להמיר דתם. ומקור עברי עתיק מספר על המאורעות ההם: "ויהי בשנת ארבעה אלפיט ושבע מאות וששים ושבע לבריאת עולם, (1007), גזרה מלכות הרשעה שמד על ישראל כימי רוברט מלך צרפת¹¹⁸. - ויהי היום, וישלח המלך בעבור היהודים יושבי ארצו, ויבואו לפניו. ויאמר להם: "הנה שלחתי בעבורכם שתגלו לי כל דעתכם ולא חכחדו ממני דבר. אני נועצתי עם שרי ועבדי, שרצוני לעם אחד, ותהיו שליטים ונכבדים; ושובו לתורתנו, כי היא נכונה יותר משלכם. ואם חסרבו על פי, אהרוג אתכם בחרב - ועחה הכו לכם עצה להשיבני על זה". ויועצו ביניהם וימאנו לשמוע, לפסול תורה משה ולהמיר יראת ה', ויחזקו לבם באלהים, וישימו בו כסלם. ויבואו למלך ויאמרו לו: "אדוננו! לא נשמע לך בדבר הזה לכבוד לה" - עשה עמנו כטוב בעיניך! - ויטו צוארם לחרב על קדושת השם ויחודו הגדול¹¹⁹. והאויבים נקבצו ויהרגו חסידי עליון, וישפכו כמים דמם ויטילו את ישראל לחרב, והחזיקו במאודם ויגיעם. ובעת ההיא באו נשים יקרות ותחזקנה אשה ביד רעותה, והאמרנה: "נלכה אל הנהר ונסבעה עצמנו, ואל יחלל שם שמים על ידינו - כי היה קדש למרטס חוצות, ומחמדינו למאכולת אש, וטוב לנו מות מחיים!" - ומקצתם ברחו על נפשם.

האב לא עמד על נפש הבן ולא הבן בשביל האב, לבלתי חלל את השם הנכבד. והזקנים שלא היה כח בהם לנוס, ופסחבום הרשעים ברגליהם ויטחבוט בסיט, כי לא אנו שמוע להם. והנה איש מבני ישראל שניאור שמו, מן הקדושים אשר בארץ, חכם ומבין מאד. ויתנכלו עליו הערלים להשיבו לתורתם. ויבז בעיניו אמונתם, ויחרף גלוליהם ויגדף פסיליהם. ויקצפו השומעים דבריו, ויבחקוהו בחרבותם וירמסוהו בעקב סוסייהם" ¹²⁰

וסופר עברי אחר מאותו הזמן מוסיף לספור הנ"ל: "והנה קם איש רב פעלים, יעקב בן יקוחיאל מלוהרינגיה ואמר לשרים: לא לכם הממשלה על ישראל להעבירם מתורחם ולעשות להם מאומה, כי אם על פי האפיפיור של רומא; אם טוב בעיניכם אסע שמה ומה שיאמר אלי עשו אבוא ואגיד לכם". השרים נתנו ליהודים ארכא עד בוא תשובת האפיפיור. אולם יעקב בן יקוחיאל היה בקי בנימוסי חצר האפיפיור, ולכן בא לא רק בתפלה אלא הוסיף גם דורון לאפיפיור ולהשמניו. ¹²¹ חוץ מזה באו לעזרתו פרנסי קהלת ישראל ברומי. אחרי משא ומתן ממושך בסל האפיפיור (כנראה סרגיוס הרביעי) את פקודת הרשות הצרפתית לסבילה מאונט ושלה ביטוף מיוחד לתודיע החלטת האפיפיור לכומרים בכל הערים, שבהט כבר התחילו הרדיסות" ¹²².

הסבר הסטורי לכאורעות אלה נגד היהודים, אפשר למצא בעובדה שהחליף המצרי חכים ביצע בראשונה פרעות רק בנוצרי מצרים וארץ ישראל, ולא נגע ביהודים, ^{לרעה} לכן גרם דבר זה לחשד בלב הנוצרים, שהיהודים הט בעצה אחת עם החליף, אולם בשנת 1012, כאשר התחילו לרדוף גם את היהודים, באומפריה הפסימיט, נוכחו הנוצרים שהאשמה על שתוף פעולה מוטלמי-יהודי, היתה שקר ועלילת שוא. ¹²³

צרת היהודים היתה במידה מסויימת חלק של הופעה חברתית כללית. האפיפיור גריגוריוס השביעי כותב במכתבו מספטמבר 1074 אל הגמוני צרפת, ופתאונן על המלחמות הפנימיות שהפכו את ארץ צרפת עד היסוד. רשעה התושבים עלחה לשיאה. אנשים קרובים זה לזה אוסרים איש את רעהו, לוקחים מהם את רכושם, וביחוד הוצטים את ה"תועים" שהולכים לבקר את קברי האפוסטולים

ברומא, נוחנים אותם במאטר ומענים אותם בעינויים אכזריים וכו'.

הראשון והראשי למעשי עוול כאלה הוא "בעצת השטן" המלך פיליפ הראשון

"שצריך לכנותו לא בשם מלך אלא בשם טיראני...". הוא לקח מן הסוחרים,

שבאו מכמה ארצות לאחד הירידים בצרפת כסף עצום "כמנהגו של גזלן". והאיש

שהיה צריך להיות למגן על החוק והצדק נהפך דווקא לשודד¹²⁴ ואם נהגו

כך בצרפת ביחס לנוצרים, על אחת כמה וכמה שנהגו כך לגבי היהודים.

אולם כפי שראינו למעלה, הגנו הרבה מן הבישופים על היהודים, מפני

התנפלות ההכונים מקחוליים. פעם אחת עשה טגן הגרף של נרבוונה, ברנגר,

חסד זה ליהודים. בשנת 1065 נחלקטו גדודי צרפתים מתנצבים על גבול

ספרד הערבית כדי להלחם בשם ישו כלפי בני ישמעאל. במסעם לצרפת הדרומית

התנפלו גדודי הכנסייה על הקהלות הישראליות שבדרכם, כדי לבוז את "שונאי

ישו" ולערוך בהם טבח בנרבוונה עמד ברנגר בכל הוקף בפני האספסוף ההולך

לרצוח בשם הצלב, והגדודים הוכרחו ללכת כלעומת שבאו. אף האפיפיור

הרומי אלכסנדר השני השתדל להשפיע על מגיני הכנסייה, שעשו כנראה את

פנסיון הראשון למסעי הצלב העתידיים לבוא, שלא יסורו מתכליתם העיקרית,

ולא יפגעו ביהודים בדרכם. ולפיכך משבח הוא את התנהגותו של ברנגר

במכתבו אליו: "מצא חן בעינינו ישוב הדעת שלך, שבו הצלח ממות את היהודים

שברשותך, כי אין אלהים שמח על שפיכות דמים ואיננו רוצים בכליון האנשים,

אפילו אם הם רעים¹²⁵. את הסיום המסורתי לא יכול האפיפיור רב החסד לכבוש,

אבל הכהן הגדול הרומי נראה לנו כצדיק גמור לעומת הארכיבישוף הנרבווני

גואיפרד, שלא נקף אצבע להגנת היהודים בשעת מעבר גדודי הנוצרים. לפיכך

ראה האפיפיור לנכון להזכיר לו במכתב מיוחד, כי "החוקים הדתיים והחילוניים

אוסרים לשפוך דם אדם". אותו ארכיבישוף הבין גם כן להפיק חועלת מיהודי

האפרכיה שלו. בועידת הכנסייה בבירון (1063) נתחייבו היהודים על פיו לתרום

לטובת הכנסייה מעשר מתבואת כל הקרקעות שנקנו מאת נוצרים; שהרי "אין

זה מן היושר שהכנסייה תפסיד את המעשר שהיתה מקבלת מתבואות הקרקעות

האלה לפני התישבות היהודים". בשנת 1078 הטילה ועידה מקומית אחרת חובת

מעשר גם על כל הקרקעות הנעבדות בידי יהודים בלי יוצא מן הכלל ואפילו

על קרקעות שבירושה¹²⁶. אלא שכאן התנגשה טובה הפיאודלים הדתיים עם טובת הפיאודלים החילוניים והיהודים השכילו בשעת עושק גדול מצד הבישופים, לבקש מחסה בצל הגרפים. אולם גם הבישופים בעצמם, שלא זלזלו בסיועם הכספי של היהודים, היו הרבה פעמים מבכרים את הטובה שבעולם הזה על הטובה שבעולם הבא.

ה. יהודי גרמניה לפני כסעי הצלב

גם בגרמניה החריף מצב היהודים במחצית הראשונה של המאה העשירית. גם בארץ זו, כמו בצרפת - לאחר התפוררות הממלכה של קארל הגדול, השתלט משטר הפאודליות; דוכסים ובישופים התחרו בשאיפתם לעמוד ברשות עצמם, ובתוך כך שכחו להצר ליהודים. אולם בחחילת המאה העשירית, נסתיימה בגרמניה שושלת המלכים מבית הקרולינגים (911), וראשי השבטים הגרמניים, החחילו לבחור את מלכיהם ממשפחות הפיאודלים. הדוכס הסכסוני התקיף, היינריך הראשון, הוכרז על ידיהם למלך גרמניה (919-936)¹²⁷.

בימי המלך היינריך, התפרסמה בועידה הכנסייה בארפורט (932) אגרת, שנחקבלה כביכול מירושלים, ובה כתוב, שבעיר הקודש פרץ ריב בין היהודים והנוצרים, ומכיון שהיהודים שיחדו את המוסלמים בכסף, עלול היה הריב לגרום מפלה לנוצרים, אולם בכנסייה, שעל קבר ישו קרה גם, שעשה על היהודים רושם עז כל כך, עד שכולם ההנצרו. לכן, כותבים מחברי האגרת: אל היינריך המלך הנישא ואל הילדיברס הגמון הראש הנכבד ואל כל ההגמונים -- פטרום היועץ הקיסרי, הסינסור ודוכס אנשי ויניציה¹²⁹; --"אז שיגר הפטריארך מירושלים את מכתבי ואת השליח שלו לקונסטנטינופול אל הקיסר רומנוס¹³⁰ והודיע על כל הדברים, אשר האלוהים הואיל להראות. והוא עורר אותו להעביר לנצרות את כל היהודים אשר בקיסרותו, כשם שכל היהודים אשר בירושלים נחנצרו. ובשמע זאת הקיסר, ציוה הוא להטביל את כל היהודים, והעברים עצמם בשמעם על נפלאות האל, האמינו מרצונם הטוב ונסבלו... --- ובגלל הדבר הזה אנו מבקשים את

את גדולתך שתודיע על הנסים האלה של אדוננו - לכל העברים, ותאיצו בהם להיטבל. ואם לא ירצה עברי להיטבל, תצוו מראש, כי בל יגע בידין המזוהמות באות הצלב בכל מתכת, בכל אריג או בכל סוג (סחורה) אחר במלכותך, והעברי עצמו, אם אין הוא רוצה להיות נוצרי, יעזוב, נכון ומודה את מלכותך.¹³¹

המכתב הנזכר לא עשה כנראה שום רושם, לא^{על} היינריך הראשון ולא על הבישופים הגרמנים, שהיו נתונים עדיין תחת השפעת המטורח הקולינג'יה, להגן על היהודים. ... אמנם שאל הארכיבישוף ממגינצה, פרידריך, אולי לרגל ההסתה שבימים ההם, את האפיפיור ליאו השביעי, מה עדיף - המרת היהודים מאונס או גירושם מן הארץ, ועל זה ענה האפיפיור שישתדלו לקנות לב היהודים לא על ידי אונס אלא על ידי שידול ולהקנות להם "האמונה בשילוש הקדוש ובפלא החגשמות האלהים"¹³², ורק את המתעקשים יש לגרש מן הארץ (937 לערך)¹³³. אולם גם חליפת מכתבים זו לא הביאה שום תוצאות. בימים ההם כבר מלך אוטו הראשון, (936-973) ששם על ראשו את עטרת קיסר רומי, והביץ להכניס את הכהונה העליונה לתוך המבנה של שלטון המדינה והבישופים לא השתדלו אז לכצע את הגזרות הקשות של הכנסייה.

אולם, התרבותם של תושבי הערים הגרמניות, שראו ביהודים מתחרים במסחר, והשפעת הפיאודליות, הכריחו בסופו של דבר, את המלכיט הגרמנים להכנע ללחץ שהופעל עליהם, ולצמצם את השפעת היהודים ולשעבדם לכנסייה הנוצרית. אוטו הראשון, בעקודתו, משנת 965, ציוה: "אנחנו רוצים ובכל חוקף מצווים על כך, כי יהודים (במגדבורג) ושאר הסוחרים הנמצאים שם, לא יקבלו עליהם כל פקודה של מוסר או של הגבלה או כל הקנה אלא מן העומד בראש הכנסייה היא"¹³⁴.

כמה שנים אחרי כן, פטר אוטו השני לרשותו של הבישוף במרזבורג, שעמדה על צומת דרכים חשובה, והיתה בה קהילה יהודית גדולה - "את כל מה שבתורת חומת העיר, עם היהודים והסוחרים" (973).¹³⁵ זאת אומרת שהבישוף זכאי

לגבוח את כל המסים מאת היהודים והסוחרים. אותן הזכויות ניתנו גם לבישופים בוורסט. בקלן. במיינץ ובשאר הערים.¹³⁶ בכל זאת. בקורת הימים

ההם לא נזכר שום מקרה של רדיפות היהודים בימי אוטו הראשון והשני.

את החסד, שעשו ליהודים הקיסרים האלה, גמלו היהודים בנאמנות רבה.

רושם רשומות נוצרי מספר, שבלוח אוטו השני נמצא בימי מסע המלחמה לאיטליה יהודי ושמו קלונימוס, שהציל את חייו אדוניו. במלחמה עם הערביאים על יד קוטרונזי (982) היה המלך בסכנת מות, מאחר שנמצא פתאום בלי בני-לוייה ובלי סוס, וקלונימוס נתן לו את סוסו ועל ידי כך נללט. אוחו היהודי נחן לו בפעם אחרת את האפשרות להמלט מן המיצר באניה. לאחר זמן עבר קלונימוס זה, או מלומד יהודי אחר בשם זה עם בנו רבי משלם מן העיר האיטלקית לוקה למיינץ ושם עמדו צאצאיו ימים רבים בראש קהלת ישראל.¹³⁷

בשנת 1012, פקד הקיסר האדוק היינריך השני, שהוסתר בתואר "הקדוש", לגרוש ממינץ את כל היהודים המסרבים להתנצר. סיבת הגירוש הזמני הזה, אינה ידועה במדויק. דעתו של גרץ היא שהצרה באה בעיקר מפני שאיש הסוד של אחד הדוכסים, הכהן ווצלינוס, נכנס בבית היהדות, וחיבר ספר-חרופים על דתו הקודמת. ידיעה זו הרגיזה מאד את הקיסר שהאשים בבגידת הכהן הנאמן את ההטפה היהודית. דעתו של גרץ¹³⁸, מקבלת אישור מכמה מקורות. "בימים ההם, בימי המלך היינריך, שהיה אחרי כן בברכה האפוסטולית לקיסר, הסכים, בהיותו נגרר על ידי מקסם השטן, איש אחד ויצילינוס, מי שהיה כוהן אצל הדוכס קונרד, לסעות היהודים. מששמע המלך את הדבר, הוא בא, כפי שראוי היה, במבוכה רבה"¹³⁹.

מקור אחר משלים: "היהודים גורשו ע"י המלך היינריך השני מן העיר מגינצא - - - וסכלותם של קצת אפיקורסים¹⁴⁰ הופרכה ("חיתה לכלימה")¹⁴¹.

למרות שדעתו של גרץ מוכחת מן המקורות האלה, נשארו עדיין השאלות: מדוע חיכה היינריך השני עם הגירוש מ-1006 - שנת התגיירותו של ווצלינוס עד 1012 - שנת הגרוש? ושנית, למה חלה גזירת הגרוש רק על יהודי מיינץ (מגנצה)? לכן מתקבלת הדעה שגירושו של הכהן הנוצרי, היה רק גורם ראשון להתעוררות כעסו של המלך, ואילו סאתו נחמלאה, כאשר גם אליו הגיעו השמועות מארץ-ישראל, שגרמו לרדיפות נגד יהודי צרפת. וכדי להראות

שגם הוא קיסר אדוק, כמו רוברט הצרפתי, החליט להתנקס ב"שונאי הנוצרי", לפחות בעיר אחת, ואחר כך נעתר לבקשת היהודים או לשלטונות העיר - שגרוש היהודים גרם להם נזק רב - ביטל את הגזירה (1013), והרשה ליהודים שהמירו את דתם לשוב ליהדות¹⁴¹, על פי בקשת ראש קהילת מיינץ, ר' שמעון בן יצחק. השתדלותו זו של ר' שמעון, הונצחה בספר הזכרת נשמות של קהלת וורמיישא.

"יזכור אלהים נשמת מר שלמה ומרת רחל עם נשמת אברהם יצחק ויעקב,

שרה רבקה רחל ולאה, בעבור שבטלו שמד בכל הקהילות בשכר זה תהיה נפשם צרורה בצרור החיים עם שאר צדיקים וצדקניות בגן עדן ונאמר אמן. - -

רבינו שמעון בר יצחק שטרך בעבור הקהילות והאיר עיני הגולה בפיוטיו¹⁴².

אף על פי שפורענות זו לא ארכה, והמלכים חזרו להגן על היהודים, נשארה

בזכרון העם כמין פתיחה לפורעניות האיומה של מסעי הצלב. סבורים, שעל פורענות

זו מוסבה אחת הקינות, שנחברו על ידי ראש הקהלה במיינץ, ר' שמעון בן יצחק,

ובן דורו ר' גרשום מאור הגולה. המקורות מספרים שבנו של ר' גרשום היה אחד

היהודים במיינץ שסבלה בשעת הגירוש מאונס¹⁴³, ולעובדה זו הייתה גם כן השפעה

על רבנו גרשום, להוציא חרם על כל איש אשר יזיד להזכיר לאנוסים האלה את

מעשיהם אשר עשו לא מחפץ לב כי אם מאונס. בנו של רבנו גרשום לא הספיק לעשות

חשובה עד שמת בינהים. את צערו על פורענות הכלל, הביא הרב הגדול לידי ביטוי

בכמה סליחות. באחת מהן נאמר: "מעת לעת צרתי מרבה, - מיום שעבר קשה הבא; -

סגלתך דוחק הצורר הצר, / סברה להמיר באליל נוצר; / עד אנה ה' אקרא ממצר, /

ענני במרחב י-ה כי ידך לא תקצר/.....¹⁴⁴

על מצב של אי בטחון, בו היו היהודים בגרמניה בכמה מקומות, בסוף המאה

העשירית, עד מסע הצלב, אנו יכולים ללמוד גם מחשובה של רבנו גרשום על "ראובן

שהיה חייב לגוי ליטרא והלך לשמעון ואמר לו הלויני ליטרא ואחן לזה הגוי

והלוחו ליטרא ונשתיירו בכיס עוד כ' ליטרא וטרע ראובן לגוי; וכשחזר לכיתו

מצא גויים ששללו ביתו וגם בית שמעון ובתי כל היהודים שבעיר נשללו ונטלו

כל וגם אוהם עשרים ליטרא שנשתיירו ביד שמעון נשללו הכל"¹⁴⁵.

אף על פי כן, עד 1096, כלומר עד החילת מסע הצלב הראשון, היו הרדיפוז נגד היהודים, רק מקרים בודדים, ולא פגעו במצבם הכללי בגרמניה ובצרפת שהיה בדרך כלל טוב למדי.

היהודים בחקופה שלפני מסע הצלב, היו מאורגנים ומבוססים בעמדות כלכליות, שאיפשרו להם להשיג כתבי זכויות רבים, ולהעמיד תנאים טובים משלהם בפני הגרפים והבישופים, והאחרונים היו נאלצים למלא אותם, גם אם הדבר היה כרוך בעבירה על חוקי הכנסייה.¹⁴⁶

היהודים הצליחו להשיג הנחות שאיפשרו להם לחיות לפי הדת היהודית, להעסיק משרתים נוכרים, ואפילו עבדים. כמו שאנו רואים בהרבה שאלות ותשובות בענין עבדים ופועלים נכרים, שהופנו לגדולי הפוסקים בהלכה בדורות ההם, ישנה למשל תשובה מרבי משולם בן קלונימוס (985-910) בענין יהודי ששחרר את שפחתו הנכרית, והיא המשיכה לגור בביתו. עכשיו ברצונו להשיא אותה לעבד נכרי. השאלה הייתה אם בית הדין חייב למנוע דבר זה מהיהודי, והתשובה הייתה, שלפי דין חורה, שפחה משוחררת, אסור להתחתן עם עבד נכרי.¹⁴⁷

בכמה מאגרות החסות של המלכים, ניכר רישומן של חביעות היהודים, ויש מהם שנכתבו ונעשו בחלקם כאילו לפי רצונם של היהודים. חוקי היהודים נקבעו על ידי המלכות והכנסייה, אך פרטיהם, מגמותיהם המעשיות וביצועם, הושפעו הרבה על ידי יזמתם של היהודים. הישגים דיפלומטיים אלה, הושגו על-ידי היהודים רק מכח עצמתו של השירות הכלכלי והחברתי, שהיו משרתים, ובזכות הכשרון הפיננסי, המדעי, המינהלי והדיפלומטי של יחידים מביניהם.

כדי להצליח במסחר, היו היהודים נאלצים להשיג מונופול על שטחי המסחר בהם עסקו, והשלטונות היו לכך חלויים עכשיו ביהודים, וזה נתן להם את הכח במשא ומתן שלהם עם המושלים. עובדה היא גם כן, שלמרות הלחץ והמסים השונים שהמלוכה המרכזית והמושלים המקומיים הטילו על היהודים, הרי הם שלטו באופן יחסי הרבה פחות מסיים משאר האזרחים.¹⁴⁸

גם יחסיהם עם שכניהם הנכרים היו טובים וידידותיים. מחשבה המיוחסת לרבנו משולם, אנו למדים שקצבים יהודים, היו בעסקי שותפות עם קצבים נכרים, ואנו מוצאים גם, שגויים נחנו מחנות יקרות ערך, כפרה וכו' לידידיהם היהודים. משאלת שהופנתה לרבנו גרשום מאור הגולה (950-1028), אנו רואים גם שנוצרים היו עוזרים לכבות את השריפות שסיכנו את בתי יהודים, מבלי שיכירו אישית את דיריהם ¹⁴⁹.

במחצית השניה של המאה האחת עשרה, מלאו היהודים בכל גרמניה הדרומית, מלוחרינגיה עד בוהמיה, תפקידים חשובים ביותר בחיי הכלכלה שבארץ. איש לא הפריע או התערב בפרנסותיהם השונות, ובראש עמדו פרנסים ודיינים נבחרים, ובמקומות אחדים נהנו אפילו מזכויות יתרות.

בשנת 1074 כתב הקיסר היינריך הרביעי: "מהמכס שאותו חייבים היו היהודים ובני וורמס האחרים לשלם בעברם בכל המקומות הנחונים לסמכות המלך והם פרנקפורט, בופרד, המרשטיין, דורטמונד, גוסלר, אנגרן, אנחנו פוטרם את בני וורמס, שמכאן ואילך לא ישלמו מכס ¹⁵⁰. בחוק יותר מאוחר, בשנת 1090, הודיע הקיסר היינריך הרביעי ליהודי שפייר וורמס, שהם נמצאים תחת הסותו, והבטיח להם שהם יהנו מהרבה זכויות, שנהנו מהם שאר יהודי גרמניה. הקיסר הזה שהיה קל-דעת ונוח להיות מושפע מאחרים, בכל זאת לא עשה מימיו עול כלפי היהודים. ובשני לפברואר 1095 לסה"נ, הוציא כתב-מלכות, בו נאמר, כי "אין איש רשאי לאנוס את היהודים או את עבדיהם לטבול לדת הנוצרים, ובעובר על זה ייענש. ריב בין יהודים ונוצרים ישפט על-פי דיני היהודים, והשבועה תהיה כדת ישראל" ¹⁵¹.

כשסיפח הבישוף רידינגר משפייר בשנת 1084 מקום אחד הגובל באפרכיה שלו, נתן אותו ליהודים לייסד שם יישוב, בנימוק, שזה "יוסיף שבת לסביבה". הוא נתן להם את הזכות לסחור בכל העיר שפייר, ואפילו להעביד משרתים נוצריים. לרב ולפרנס ניתן אותו הכח בשלטון ובמשפט, שהיה לראש העיר הנוצרי. הזכויות המיוחדות אשר היה על היהודים לשלם

בעדן שלוש ליטרות זהב ומחצה מידי שנה בשנה, ניתנו בידיהם בתעודה כתובה לרורות. רידינגר הוסיף בתעודה, כי הוא נחן ליהודים חקים טובים כאלה אשר להם בכל עיר ועיר בממלכת אשכנז. וכעבור שתיים עשרה שנה, נחילה מסע הצלב, כבר היחה שפייר קהילה גדולה וחשובה.¹⁵²

אנו רואים אם כן שהיהודים במערב אירופה חיו על סף מסע הצלב, כחנאים טובים. בזמן הזה הם נפוצו במידה שווה בכל חלקי גרמניה המחפשטת ומרחיבה גבולותיה. בעיר זו או אחרת, הם סבלו לעחים קרובות מנגישות, צמצומים ועלבונות, אולם בדרך כלל חיו היהודים מימי קארל הגדול, עד למסע הצלב הראשון, בשקט ושלווה יחסית.

מצבם הטוב של היהודים בין השנים 800 - 1096, התבטא גם-כן בגידולם המספרי המהיר. בזמן ההוא לא החענינו בטאטיסטיקה לשמה; גם על מספרם של העמים באותם ימים ידוע אך מעט. אולם לפי דעת ההיסטוריונים, היו בשנת 800 בצפון איטליה, צרפת וגרמניה כ-1200 משפחות יהודיות. מספר זה היה גדול פי עשרים בשנת 1096. ברם, בשנה זו התרגשה ובאה עליהם צרה גדולה, אשר פתחה בפניהם את תקופת מסעי הצלב.

פרנסותיהם ומקצועותיהם השונים של
היהודים באירופה המערבית, לפני מסעי הצלב

א. במסחר הביין-לאומי.

כפי שראינו למעלה¹ נהנו היהודים הראשונים באירופה המערבית משוויון זכויות מלא בחכות החוק הרומי; כל ענפי המסחר והמלאכה היו פתוחים בפניהם, ושאים היו להיבחר לרוב הכהונות הציבוריות וניתנה להם גם האפשרות להיות בעלי-אחווה, אריסים, איכרים וכו'. ברם, העיסוק העיקרי והחשוב ביותר של היהודים באירופה המערבית, היה במסחר, ביחוד במסחר הביין-לאומי.

אין אנו יודעים את החאריך המדוייק, בו החלו חלוצי הסוחרים היהודים, להגיע לאירופה המערבית. היה זה כנראה במאה הראשונה או השניה, בערך באותו הזמן, בו הגיעו לראשונה סוחרים יהודים גם לארץ סין. בקרב הסוחרים של מלכות רומי, שאיחדה את אסיה ואירופה, והסוחרים בני כל הגזעים, יכלו לנוע בין המזרח למערב באופן חפשי - הפטו מקום ראשון במעלה הסורים והיוונים, ואחריהם - היהודים. בחורת סוחרים נשארו כל שלשת העמים נאמנים למסורת הלוואנטינית המקובלת, מורשה הכנענים, שסרקו את הימים מבריטאניה ועד הודו. אכן, הביטוי "טורי" באותם הימים - כמו הביטוי "יהודי" אחר כך - הפך להיות שם נרדף לסוחר, ויותר כשציינן את המוצא הלאומי, ציין משלת-יד. והדברים הגיעו עד כדי כך, שכל אימה שנתקלים ב"טורי" בהיסטוריה הרומית ובספרותה בתקופה רחוקה זו, יקשה להבחין אם הכוונה לעובד-אלילים או ליהודי².

כשהרינוס והדנובה פתחו לראשונה שערי ארצותיהם בפני הרומיים, עסקו כבר היהודים במסחר ובהתישבות ברחבי חבל. סטראבו בן דורו של קיסר, מציין בגאוגרפיה שלו כי "קשה למצוא מקום בעולם הנושב, שבני גזע זה לא יתגוררו בו, או לא יסחרו בו". אמנם בטאות הראשונות לטה"נ רק חלק קטן מעם ישראל - בארץ ישראל ובגולה - עסק במסחר, ורובו עסק בכל טוגי ומיני

מלאכות: נפחות, זגגות, וצביעה. רבים מביניהם היו אריסים ובעלי קרקעות, והחלק הגדול ביותר היו איכרים פשוטים³. בקרב הסוחרים היהודים עצמם, היו אך מעטים - פרט לסוחרי אלכסנדריה והמזרח - שהגיעו לדרגה גבוהה מזו של רוכלים.

לארצות מערב אירופה, באז היהודים, ברובם כסוחרים בודדים, ובעיקר כספקים, ללגיונות הרומאיים, ובאורח טבעי התיישבו במרכזים המינהליים, שנוסדו לאורך הדרכים האיסטרטגיות והמסחריות הראשיות. מסתבר שהיהודים גם הוסיפו לדבוק במרכזים אלה זמן רב יותר מן הלא-יהודים. אמנם, אי-היציבות המדינית ולחץ-המיסים בקיסרות השוקעת, דחקו אוכלוסים רבים מן הערים וחרמו בהרבה לעלייתו של משטר מאנוריאלי הנושא את עצמו; עם זאת, יהודים רבים - ומספרם גדול יותר, יחסית, ממספר האחרים - עמדו במבחן הנגישה של גובה-המיסים הרומאי והוסיפו לשבת באותם המרכזים הגדולים יותר, שפתחו לפניהם אפשרויות רחבות יותר כשטח החינוך והדת. אכן, מצויים היו, כפי שנראה להלן, במספר רב, גם בעלי-אחוזות ועובדי-אדמה יהודים, אך רבים מזה היו היהודים המונים לעיסוקים מסחריים שבהם יכלו לנצל יפה את קשריהם עם יהודי ארצות אחרות ואת היכרותם הכללית עם התרבויות המתקדמות יותר של הים התיכון המזרחי. אותם הגורמים שפעלו לטובת הסוחר הבינלאומי הסורי-הנוצרי בכל ארצות המערב, עודדו גם כן, אמנם במידה מצומצמת יותר, את העחקת מרכז-הכובד של הכלכלה היהודית, בהדרגה, לעבר פעילות מסחרית.^{3א}

גם בימי המרובינגים, קיימו היהודים את המסחר יחד עם סורים וסוחרי המזרח האחרים. אולם כיבושי האיסלאם שגרמו לחלוקת העולם שמסביב לים התיכון בין המוסלמים והנוצרים, צמצמו את הקשר של אירופה המערבית עם המזרח, והיהודים תפסו את מקומם של הסורים-הנוצרים, ונשארו כמעט היחידים, בתחום המסחר הגדול, כי כל חופי הים התיכון וכל איי הים, היו מיושבים יהודים, שהיו מסורים זה לזה, הגנו זה על זה, ועסקו באמונה זה עם זה⁴.

בימי הקרולינגים - במאות החשיעית והעשירית - נשתלטה בכלכלה שיטת המשק הסגור של האחוזת הגדולה. הקשר הכלכלי המסחרי, כגורם קבוע, במשק,

נעלם, ובמצב זה ובחנאים אלו של הכלכלה, היו היהודים הסוחרים העיקריים במסחר המקומי ובסחר הבינ-לאומי, במידה שהוא היה קיים בכלל, והמושגים Mercaret ו־Judaeus, יהודי וסוחר, היו זהים בעיני האבירים והכמרים.⁵

היו כמה גורמים שסייעו ליהודים להיות סוחרים טובים. ראשית, הקשרים הממשיים והאמיצים, שבין תפוצה הגולה, שנבעו מתוך אמונה משותפת בה' וקיום מצוותיו, איפשרו ליהודים לנהל משא ומתן מסחרי במישרים עם כל הארצות, דבר שלא היה מצוי בימים ההם, כי אנשים נסעו רק בשיירות שהיו בלתי מצויות, ומכל-שכן שלא יוכלו להעביר סחורות. אולם היהודים שבני עמם נמצאו כמעט בכל ארץ ועיר, פיתחו שיטות מיוחדות, ומצאו דרכים בטוחות לנסיעה ולהעברת הסחורות.⁶ שנית, מסורת החרבות של היהודים, הנחילה להם בכל מקום שהיו שם, לא רק מערכת שלמה של "תורה ומצוות", שהקיפה את כל חייו של היחיד והציבור בישראל, למעשה היתה מורשת זאת תרבות-חיים שלמה שבה הועבר מדור לדור גם נסיון משקי-כלכלי ומדיני-חברתי של דורות רבים, ולא של ישראל בלבד, אלא גם של כל העולם העתיק, שהיהודים היוו חלק ממנו, וברציפותם ההיסטורית שמרו במדה לא מועטה על הישגיו בתחומים אלה. מורשת זו של תרבות-החיים היתה אפוא גורם רב השפעה גם בעיצוב דמותו של היחיד היהודי וגם ביחודו של הכלל היהודי, מבחינה משקית-כלכלית⁷ שלישית, עמדו להם ליהודים, ידיעת הלשונות והארצות; נסיון במשא ומתן, וכושר ארגוני; להעלות הון להשקעה במסחר, זכך ענינם של השלטונות במסחר זה בשל הכנסותיו. נוסף לכך, החלכה היהודית, החוקים והתקנות של הרבנים, כדוגמת חוק המערפלא,⁸ מנעו החחרות בלתי-רצויה ואיפשרו למסחר היהודי לעלות ולפרוח.

מלכי שושלת הקרולינגית - קארל הגדול וכנו לואיס החסיד - ידעו לנצל היטב עובדה זו, ועודדו את הסוחרים היהודים על ידי ההקלות הרבות במסים, בהעברת סחורות וכו', ועל ידי ייסוד קהילות יהודיות ליד השוקים המרכזיים והירידיים (*faire*), שהוקמו בצומח דרכי המסחר החשובות.

על קיומן של אניות עם סוחרים יהודיים, בימי קארל הגדול, אנו יכולים ללמוד מן המקור הקדום הזה: "וכאשר נראו אניותיהם (של הנורמנים) אמרו אחרים שאלו הן של סוחרים יהודים, אחרים אמרו שהן של סוחרים אפריקנים, ואחרים - של סוחרים בריטנים"⁹. ומאוחר מקור נאמר: "הסוחר היהודי, שהיה רגיל ללכת לארץ הקדושה, ולהביא משם אל המדינות מעבר לים, הרבה דברים יקרים ולא ידועים"¹⁰. ומענין עד למאד המקור היהודי על הימצאם של סוחרים אשכנזים (כנראה יהודים) בבבל באמצע המאה התשיעית: "רגילים אשכנזיים לבוא אצלנו בסחורה בימות החמה, ומיעוט מהם בימות הגשמים, וכשבאין שוכרין את בגדים שלנו ואומרים שאינן שוין כלום, וכששומעין פשיירה אחרת שהיא תבוא אחריהן או נזדמן להם יציאה - ממהרין לקנות הכל ולמכור הכל"¹¹.

סחרם של היהודים בין המזרח והמערב, הגיע במאה התשיעית לממדים גדולים. זאת אנו יכולים ללמוד מתאורו של גיאוגרף מוסלמי במחצית הראשונה של מאה זו: "וזאת היא דרך של הסוחרים היהודים הראד'אניים"¹², היודעים לדבר פרסית, רומית, ערבית, צרפתית... נוסעים הם מן המערב אל המזרח ומן המזרח אל המערב ודרכם דרך הים ודרך היבשה, ומוציאים הם משי, עורות-שער וחרבות... וקצתם ישובו אל ארצות הפרנקים..."

והמסעות השונים האלה, יכולים להיות גם דרך היבשה. יוצאים הם הסוחרים מאספמיא ומארצות הפרנקים, ושמים את דרכם לשנז'יר ומרוקו. משם יבחרו להם את דרכם דרך מדינת אפריקא ומצרים, ומשם ילכו עד רמלה, ויבקרו את דמשק, בגדד ובצרה, ויחדרו אל פרס, ועד הודו וחינא יבואו"¹³.

בעלה חשיבות היא העובדה, כי הסוחרים היהודיים מגיעים למזרח הרחוק - עד לסין - בשלש דרכים: דרך ערב, דרך עיראק ומפרץ הים הפרסי, ודרך הים הכספי, וכי בכל התענות החשובות בדרך (ארצות וערים) היו קהלות יהודיות באותה תקופה.

מסחרו של היהודי באותה תקופה היה בעיקר מסחר של מותרות: מיני

חבלין, שהיו באוחו זמן מאד יקרים, אריגי המזרח ופרוות. לכן מצומצם חוג לקוחותיו של היהודי; חצר המלכות והכמורה הגבוהה ומסחרו אתם, מקנה לו גם השמעה, והוא מכובד. היהודי מביא גם אח הלבונה, שבה משתמשים בכנסיה, ובעלי ההלכה נשאלו בדינם של יהודים, המביאים מן המזרח בשמים לכנסיות או אריגים יקרים שלקוחותיהם הגוצרים עהידים להתקשט בהם כימי אידיהם.¹⁴

אולם, היהודים עסקו גם בסחר היין ובסחר העבדים, במידה ביין-לאומית. המסחר ביין היה מקובל מאז ומתמיד על היהודים, בגלל צרכי הדת לקדוש וכו'. על היקפו הרב באירופה, לפני מסע הצלב, אנו רואים מהשו"ת הרבנות שעסקו בחקופה ההיא בעניני המסחר ביין, ולכן כנראה מצא הרגמ"ה היתר "בחבית יין המטפספת", שהעבירה גוי ממקום למקום, שהיין בחוכה כשר לשתייה"¹⁵. מסתבר גם שהיהודים בימי הביניים, היו מייבאים יין לאירופה מארץ-ישראל ומארצות אחרות¹⁶.

גם המסחר בעבדים, שהיהודים עסקו בו, קשור היה בחקלאות היהודית ובאורח החיים לפי ההלכה. לפי סדרי המשק בימיס ההם, אי אפשר היה לנהלו בלא עבדים, וליהודי אסור לפי הדין להעסיק עבד יותר משנה אחת, אם אינו רוצה להימול ולקבל עליו לקיים את המצוות שנשים עבריות חייבות בהן¹⁷. היהודים שעסקו בחקלאות היו, איפוא, על כרחם מוכרים עבדים וקונים עבדים כמעט שנה שנה. ומכאן ראשית שיחופט במסחר העבדים. אף על פי כן, מסחרם בענף זה היה חמיד מוגבל ומצומצם, אם מפני שזה היה נגד טבעם ורוחם של היהודים לעסוק במכירת עבדים, או מפני שהנוצרים הפריעו להם במסחר זה.

כפי שראינו למעלה, לא שמחה הכנסיה למראה מעמדם הרם של הסוחרים היהודים; וביחוד קבלה מרה על סחר בעבדים, לא מפני שעסקו בה בקנה מידה גדול, וגם לא בגלל סיבות אנושיות. הרי הכנסיה אף פעם לא אסרה את סחר העבדים, על-ידי הנוצרים. לפי חשדות ראשי הכנסיה סחרו היהודים לא רק בסלאבים, עובדי-אלילים - המקור העיקרי של העבדים באוחו זמן -

כי אם גם בנערים ובנערות שלידתם בנצרות¹⁸.

הכמרים ראו בזה פגיעה בכבוד הנצרות וגם סכנה לרבוי הגרות בקרב בני אמונתם. ראינו למעלה איך שאגוברד הבישוף של ליאון ההאונן שסבל מ"ידידי היהודים", כלומר מלואי החסיד ו"הממונה על היהודים", רק מפני שהטיף לנוצרים שלא ימכרו את עבדיהם ליהודים זמחה על הברחתם של ילדים נוצרים על-ידי יהודים לארצות מוסלמיות, כדי להעביר אותם שם על דהם.¹⁹

מסחר העבדים היה נפוץ בארץ בזהמיה גם בין היהודים²⁰ ומסתבר שסוחרים בזהמיה היו נעזרים בסוחרים יהודים בעברת העבדים דרך ארץ הריינוס מערבה לספרד ולמוכרם למוסלמים.

אולם לואי החסיד החעלם מתלונותיו של אגוברד והמשיך, לעורר את "בואם של העבדים על-ידי יהודים". הוא רק אסר את הוצאת העבדים מארצו, כי הם היו נחוצים מאד בתוך המדינה.²¹

בכל אופן, היה הגזמה גדולה בטענת הבשופים על קנה-מידה גדול של סחר היהודים בעבדים. כי יותר מאשר היהודים עסקו במכירת העבדים, הם היו מעונינים בהחזקתם לשמושם הפרטי. אולם גם על זה החאוננה הכמורה, כי הרי העבדים היו חייבים לקבל עליהם חלק ממצוות היהדות, אם רצו להמשיך לחיות בבהי היהודים יותר משנה²².

ב. במסחר המקומי ובירידים

לא רק במסחר הבין-לאומי, עשו אז היהודים חייל, כי אם גם במסחר המקומי, וסוחרים יהודים זוכים להיות המוציאים והמביאים בכל עסקיהן של בישופיות גדולות.

מצב מעין זה מצטייר בבהירות במקרה, שהובא בשנת 1000 בקירוב, לפני ר' סלם: ראובן שתובע אה שמעון מדבר ההגמוניא שבנרבונא לומר שנשחדלת בעיסקי ההגמון בשליחות אפוסרו" של יתום לוי אחיך ונשתכרת

עליו שכר מרובה. והשיב הרב שיכול בן רחובן להשביע את שמעון אם נשחקר בעיסקי ההגמון בקניית צרכיו, או אם נטל שום שכר מגויס מעסקים שלו, או הלוח ממון בריבית ונהנה בו, או חילף כספו וזהבו ביוקר והעמידו בזול, או אם חילף מממונו כסף וזהב בזול והעמידו ביוקר²³.

כאן לפנינו מעין ספוט של "יהודי החצר" המנהל את כל עסקיו של ההגמון: בקניית מצרכים, בתיווך ובשליחות, בהשקעת כספיו ובחילופי המטבע.

מאותה הסביבה של דרום-צרפת ומאותו הזמן של ראשית המאה האחת-עשרה, הגיעה אלינו הידיעה "שארלדי (Arles) קהל גדול של ישראל", היחה בה "גזירה על הקהל" בדבר דרכי הסוחרים, שאחד מבני הקהילה היה "חוסף מיד החגרין... מקדימו בדרך ומונעם²⁴, והיו טבורים, שבמעשים אלה הוא מפר את התקנה. כאן רואים בפרוש שהמדובר במסחר מקומי, הנטוש בדרכים המובילות אל העיר. ומסתבר שהיהודים עסקו גם במסחר כעין זה, ולא היו חלקיים אך ורק במסחר הבינלאומי.

בצפונה של צרפת, מוצאים אנו בראשית המאה האחת-עשרה, שהעסקים הגדולים של היהודים, מסחבכים במבנה הפיאודלי של החברה, והם ניזונים ומסחכנים על ידי התכונות המיוחדות למבנה זה²⁵. כדי לשרת את צרכיה של החברה הפיאודלית, נעשה מסחרו של היהודי מסחר מקומי, אך היקף עסקיו נשאר גדול.

היהודים לקחו גם חלק גדול בשווקים ובירידים, (שהתקיימו בצפון אירופה מזמן לזמן, במרכזי המסחר הגדולים, בקרבת הנהרות או בצומות דרכי מסחר חשובות.

בזמנו של הרג'מה היו נוסעים יהודים ממגנצא ומוורשא לירידי קולוניה. בין הסוחרים היהודים היו עשירים מאד, שהיו להם אפילו ספינות משלהם, שהיו מובילים בהן את הסחורות לירידיים²⁶, ובחשובות של ר' יוסף טוב-עלם, אנו רואים שהיהודים מקהילות רבות, היו נוסעים

להשתתף בשוק של טרוויש²⁷.

ג. במשרות צבוריות, בדילומטיה וברפואה

היהודים באירופה המערבית, לא התעסקו רק במסחר. כל ענפי הכלכלה היו פתוחים לפניהם, והם היו מעורבים גם במקצועות החשובים, כגון, פקידות, שרותים צבוריים, רפואה, דילומטיה וכו'.

על התעסקותם של היהודים בפקידות ובמשרות צבוריות אחרות במאה השביעית, אנו לומדים מהחוקים שהוצאו בוועידות הכנסיה בפריס ובריימס, בהן הוטלה חובה על הבישופים להעביר על דתו כל יהודי תופס משרה בצבא או בפקידות²⁸. ובסקודותיו של קלוטר השני, משנת 614, אנו מוצאים: "היהודים אינם צריכים לפעול בחביעות מטעם המדינה²⁹ כלפי הנוצרים, משום כך, מי שיעז להצטרף למעמד אוהב רווחים, יתקל בחוק קשה לפי פסק דין הקנוני³⁰".

מאידך, מצוה לואי החסיד: "זיינתן להם (לסוחרים) כמו ליהודים לשרות את מלכותנו בנאמנות³¹". ואילו הקיסר לואי השני, כותב בפקודותיו, משנת 850: "זה משולל כל נמוק-הגיוני ומוכר כמזיק לאמונה הנוצרית ונוגד לה, כי היהודים יגבו מסים מן הנוצרים ושהם יתפסו מקום של שיפוט (כמקידי המלך), בדברי ריבוח אזרחיים, או פליליים בין נוצרים. ומשום כך, מי שירשה לתפוס פקידות של שלטון משפטי על הנוצרים, יידחה מן הקומוניה הנוצרית³²". אנו רואים, איפוא, כי מאבק חמידי נתון מאביב לשרותיהם של היהודים במשרות צבוריות.

קטריהם המסחריים של היהודים עם ארצות רבות, הכשירו אותם להיות גם דילומטים טובים. כאשר קארל הגדול שלח בשנת 797 משלחת דילומטית אל הח'ליף אל-רשיד, צירף אליה את היהודי יצחק, שבקר לעתים קרובות בארץ-ישראל³³, ובודאי לא רק מאהבתו את היהודי שלחו, כי אם בעיקר בשל ידיעתו כמה שפות, ובשל קשריו כסוחר. ואמנם ארבע שנים

חלפו ואך יצחק לבדו, נוסע בקי: ורגיל, בנסיעות, עמד בחלאות הדרך וטרה טרחה גדולה בהעברת פיל- מחנת הח'ליף - דרך האלפים אל העיר אכן. על כן מעיד איינהרט, מזכירו ויועצו של קארל: "יצחק היהודי"³⁴, אשר הקיסר שלחו לפני ארבע שנים עם לנטפרידוס וזיגימונדוס מלאכיו³⁵, אל מלך הפרסים הנזכר שם. הודיעו כי יצחק חזר עם מחנות רבות. כי לנטפרידוס וסיגימונדוס, שניהם מתו באותה דרך, - - - בחודש אוקטובר של אותה שנה (801), חזר היהודי יצחק מאפריקה"³⁶.

"לתפקידם של היהודים בשרות הדיפלומטי, מענינותו גם הידיעה על

שני יהודים שהביאו לקארל הגדול מכתב מן הקיסר הביזנטיני קונסטנטיין החמישי. שם גם צוינו שמותם של שני היהודים: יצחק ושמואל. ואף כי לדעת רוב החוקרים הידיעה היא בעלת "אופי אנדי", אין מכאן להסיק על העדר יסוד היסטורי בה"³⁷.

על הימצאם של רופאים יהודים בחצרי המלכים, נודע לנו מהעלילות

שהכהנים והמוני העם הבורים העלילו עליהם, שהם עוסקים במעשי כשפים, וגורמים למות המלכים: "קארל חלה ושחה סם, אשר שלח לו רופאו הנאמן והאהוב עליו, יהודי אשר שמו צדקיהו"³⁸. ובמכתב מההגמון מזלצבורג, בין 798-821, אנו קוראים: "אנחנו מבקשים שעם מביא מכתב זה, חשלתו לשנינו"³⁹ את הרופא היהודי או הסלבי, אשר כבר בקשהי ממך⁴⁰ אותו בשיחתנו במקום זה, ואשר בישוף אחר הנאמן שלך בקש אותו כבר לפני זה"⁴¹. ורש"י אומר: "כך שמעתי מפי רבי משלם רופא".⁴²

באירופה המערבית, שלפני מסע הצלב, אנו מוצאים יהודים, שידעו

גם להחזיק בנשק, ולקחו חלק נמרץ במלחמות, אשר היו בין כלדויג ושרי צבאות תיאודוריק במצור ארל. ידועה גם האגדה על אודות היהודי, שהציל את חיי קארל הגדול במלחמה על נרבונה ועל היהודי קלונימוס, שהציל את חיי אוטו השני במלחמה עם הערביאים על יד קוטרונזי (982)⁴³.

ד. חנוונים, רוכלים, חוכרי מסים ומלווים

על הימצאם של חנוונים יהודיים, שמכרו כל מיני מצרכי אוכל,

אנו רואים מפירושי רש"י לגטרא, בהם הוא מראה בקיאות רבה בסדרי החנויות ובהנהלתן. ואלו הם תאורים הלקוחים מנסיון החיים.⁴⁴

אנו מוצאים בתקופה ההיא, דומני בפעם הראשונה, סוג הסוחרים-הרוכלים

המוכרים בעיירות מיני סדקיות, ומאידך קונים את התוצרת החקלאית בשביל

לשווק אותה בעיר. "סוחרין מחזרין בעיירות ובכפרים ומוכרין גרוסאות

ופשתן וצמר ובשמים וקובצין חטטן ושעורים ושעוה ושאר דברים ונוטלין

ממך מבעלי בתים על שעוה ועל חטין ושעורין - - ומוכרין להן ומרויחיין"⁴⁵.

היהודים עסקו גם בהלוואות כספים ברבית לנכרים. ורש"י אומר:

"בגדי המחחה של כומרין שלובשין בשעה שעובדין לע"ז, לא ראינו שנוהגים

בהם שום איסור להלוות עליהן"⁴⁶.

היהודים לא הלוו כסף רק לנכרים, כי אם גם ליהודים. רואים זאת

מן השו"ת של רבנו גרשם ורש"י, המספלים בדיני "היחר עיסקא". אם כי

הלוואות כספים ברבית במאה הי"א, לא הגיעו עדיין למידה שהיהודים שעסקו

בהן בדורות הבאים, אנו רואים גידול גדול מיני הרגמה עד רש"י, שהקדיש

לבעיה זו הרבה יותר זמן ומקום מאשר רבנו גרשם. אולם טעות חיה זאת

לחשוב, כי רק ליהודים היה הון (Capital) בזמן ההוא. אנו מוצאים הרבה

מקרים שיהודים, הם היו הלווים, והנכרים - המלווים.⁴⁷

היהודים היו משתמשים לא מעט בממונם של הנוצרים, שהיו משקיעים

אוחו בעסקים של היהודים. אנו לומדים על כך מהתשובה המיוחסת לרבנו

גרשם: "נהגנו כל מי שנצרך למעות, נותן משכון לחברו להוליכו לאוהבו

גוי ללוח עליו ברבית, וכשיגיע הזמן נותן לו הקרן והרבית והולך ופודה

משכונו"⁴⁸.

ה. בעלי אחוזות, כרמים וטחנות

על הימצאם של יהודים בעלי אחוזות בנרבונה, כימי קארל הגדול, כבר ראינו למעלה. בקצה הדרומי של העיר, היתה עיירה יהודית מיוחדת (Villa Judaica), שהיו לה זכויות של אחוזה הפשית ממס. בקרבה נמצאו כרמים ומכרות המלח של יושבי העיירה האמידים, ועל כך התאונן האפיפיור סטיפאן השלישי (768-772) במכתבו לבישוף אוריברט מנרבונה⁴⁹.

פרגרים יהודים, כמו בנרבונה ובשמות שונים, נמצאו גם בכדרש, בנימש, בארלי ובערים אחרות. בערים ובכפרים היו היהודים לא רק אריסים וחוכרים, אלא לעתים קרובות גם בעלי אחוזות, שנהנו מכל זכויות המעמד הזה. אנו מוצאים איכרים יהודים ובעלי אחוזות גם במאות התשיעית והעשירית. בחשובה מרבי קלונימוס מלוקא 880-960, מסופר על שני יהודים שהיו בעלי שטחי אדמה בשכנות קרובה, ולא יכלו להסתדר ביניהם, באומן שלכל אחד מהם תשמר הפרטיות שלו⁵⁰.

רק בימי מלכות לוואי התמיס (893-922), מלך לא יצלח, שהיה תלוי ברשות הכומרים, נעשה ניסיון לצמצם את אחוזות היהודים. באגרת הנחונה לכומרים, מאת המלך נאמר: "כל הקרקעות, הבניינים והכרמים הנמצאים בגליל נרבונה ברשות היהודים, ושבתי הכנסיה הנוצרים היו גובים מהם לפנים מעשר, ניחנים במתנה לגיה הכניסה של נרבונה, ואין הבדל באיזה אופן נרכשו אותן הקרקעות"⁵¹. נשתמרו עוד שלוש תעודות, שבהן מקיים המלך את מהנתו בזמנים שונים. יש המסילים ספק באמינות התעודות, ובכל אופן היו בהן רק לצמצם קניין הקרקעות של היהודים, ולא כסולו הגמור. מקורות יהודיים מן המאה העשירית והאחת-עשרה מוכיחים, שליהודים היו בגליל נרבונה ובשאר מקומות כמקודם, כל מיני נכסים: קרקעות, בתים וטחנות, והיו זכאים למכור אותם כקנינם הגמור⁵². ולא רק סרסורים היו, כדעת קצת חוקרים, אלא חקלאים על פי אומנותם, והיו עובדים את אדמתן בעצמם או בסיוע פועלים שכירים.

בשאלה בענין צואה שנשלחה לר" יצחק הלוי, רבו של רש"י, ולר" שלמה בר" שמשון, אנו קוראים: - - - "וללוי אחי מניחני כרם אחרת בכפר פלוני,

ולראובן ולזוי ויוסף ובנימין מניח אני כרם אחרת שהייתי מן אבותי⁵². מכל הצואה הזו, נראה, שהאיש היה עשיר ובעל קרקעות בהרבה מקומות.

ב"חשובות גאוני מזרח ומערב", משתקפת מציאותם של יהודים בדרומה של צרפת, המעבדים כרמים ושדות, ושואלים לרבניהם אם מותר להם לעבד שדותיהם בחול המועד וכדומה. " - - - כרמים שלכם זמירה וחרישה שלהם מגיע בר"ח ניסן ופעמים שגשמים באין ומשך זמן שלהם עד פסח (ואם) אין מערבי^(ן) ואין זומרים אותם בזמנם הם מתלכלכים ויש פסיד גדולה, ופעמים שכרמים נזמרים קודם הפסח וגשמים מעכבין מלחרוש אותן והן מתלכלכים ונקצצים בתוך חמשה ימים, וכשחורשין אותן הנצנין נשמטין ונופלין מפני כלי המחרישה והכרם נחרב ויש שם פסידא גדולה. - כגון פסידות אלו, יש להם תקנה לזמור ולחרוש אותן בחולו של מועד ע"י ישראל או ע"י גויים. יש להם צד היחר ואל יפסד ממונו של ישראל או לא? שרובן של אנשי המקום אין להם ממון אחר אלא אותן כרמים⁵³.

ר' יוסף טוב עלם היה בדעה שצריכים לעודד את היהודים שיחטטו בעבודת האדמה כדי שיוכלו לספק בעצמם מוצרי הלב, בשר ויין, ולא יזדקקו לתוצרת הנכרים בהשגחתם של יהודים⁵⁴. ורש"י עצמו, כידוע, עסק בעיבוד כרמים ובחטטיה יין.

1. הגבלת היהודים בעבודת האדמה ובמסחר

החטטותם של יהודי אשכנז וצרפת בעבודת האדמה, לא היה נפוצה במידה רבה. היו לכך גורמים רבים.

לארצות מערב אירופה באו היהודים, בתחילה, כסוחרים בודדים, ובאורח טבעי התישבו בערים ובמרכזי המסחר, ועסקו במרנסה שבידיהם. אחר-כך מנעו הרגליהם וגם חפיסת הקרקע על-ידי אחרים, את פנייהם לחקלאות. ידוע גם שהכנסיה תבעה לעצמה חלק מיבול השדות. נוסף לכך, המטים והמעשרות הכבדים, שהטילו על בעלי האדמה היהודיים ותקנות וועידות הכנסיה שאסרו על היהודים, להעסיק פועלים נוצריים בימי הראשון. כל אלה הכבידו על היהודים ולקחו

מהם כל הצורך ואפשרות להחזיק בעבודה הקלאית.

בזמנים שבהם החריפו רדיפות היהודים - אפילו המעטים שביניהם שעסקו

בעבודת האדמה - עזבו את אדמותיהם ועברו לגור בערים, מטיבות מובנות.

כשגירשו אותם ממקום למקום, הפכה הבעלות על הקרקע, לסיכון כלכלי חמור.

גם הנכרים נטו מן המאה העשירית, לעבור מהכפרים לערים, אולם

היהודים נאלצו לעשות זאת ביחר מהירות, בגלל לחץ מבחוץ. כמו שאנו רואים

מהמקור הזה: "גויים שאנסו מישראל ארצות⁵⁵, ושדות וכרמים⁵⁶. "ויהי זה

האיש מר ראובן⁵⁷ עשיר גדול מאד וכבד בכסף וזהב ובעבודת אדמתו. -- ונפל

במכמרות⁵⁸ רשעי הארץ⁵⁹, וניהן לשלל. ויהי היום כיום ושלח בנו יחידו עם

עבדיו בחוץ אל מעטהו אשר בשדה ויפלו עליו פתאם ביער גויים אכזרים בוערים

חרשי משהית⁶⁰ ויהרגוהו ועבדיו עליו. ונודע הדבר לאביו ויצא בחוץ,

וימצאהו נופל מת על היער ואין מציל. כראותו - הרעה אשר באה אליו הושבר - -

ויצעק אל שר המדינה ולא ענהו - - וגם הוא נהפך לו לאויב כראות צערו,

ובזזו ולקח כל אשר לו והציגו כלי ריק נעור מכל, כי אמר אליו: אתה זקן

ואין לך בן, לי יהיה כל הכבוד הזה"⁶¹.

ספור זה קרה ברדוס; "עיר מושבו של ראובן, בצרפת הדרומית, במקום שהיו

מרוכים יהודים בעלי אחוזות; והספור הזה מוסר לנו את מהלך "דחיקת היהודים"

ממעמד זה מכל הצדדים: השנים (רשעי הארץ), המשועבדים (העבדים), אי

הבסחון (חרשי משהית) והשלטון העליון (שר המדינה):

גם בשטח המסחר הופיעו שינויים בחיי הכלכלה של הגויים, אשר בישרו

צמצומים ורדיפות נגד היהודים. עוד בהחילת המאה העשירית האיר המזל פנים

לוונציה, לבארי ולאמאלפי; וסוחרי איטליה החלו מרכזים בידם את המסחר

עם המזרח. פטרוס, הדוג"ה של ונציה (ב 932-936), אשר אש הקנאה הדתית

בערה בלבו, פנה במכתב אל הארכיגמון במאגנצה, ובו ביקש להשפיע עליו,

כי יאסור על היהודים את המסחר במטבעות, באריגים ובחפצים אחרים שחוטם

הצלב טבוע בהם⁶².

המאה האחת עשרה, ראתה בגידולן המהיר ובפריחתן של ערים רבות

באירופה המערבית.

עם פריחת הערים התרבו עד מהרה הסוחרים הנוצריים ועלו במספרם על היהודים; ואף שתחילה התבטסו גם אלה וגם אלה על הנחות מיוחדות, הצליח הסוחר הנוצרי, כנתיין וכאזרח מלא-זכויות, הקשור קשרי דם ודם בתומכיו ובקוניו, להשחלט עד מהרה על שבילי מסחר-הפנים. בדומה לסוחרים בעולם כולו ניצל הסוחר הנוצרי את מקורות השפעתו בתחום המסחר כדי לחזק את כוחו המדיני, ובבוא העת היה כוח זה כלי שרת בידו לפיתוח המסחר. בגרמניה של המאה האחת-עשרה והשתיים-עשרה נעשה הפיתוח המסחר על חשבון היהודים. "סוחר בני הארץ", מציין היסטוריון גרמני של הקאפיטאליזם, "נבנה מחורבנו של הזר. שלטונו של הזר בעולם המסחר, שלטון שנמשך דורות, שוב לא היה בו הכרח; לא היתה, איפוא, לזר ברירה אלא לפנות מקומו לסוחר ולבעל התעשייה ילידי-הארץ"⁶³.

על כל אלה נוספת התעצמותה הבלתי-פוסקת של הכנסייה, אשר מצאה חמיכה חזקה בשכבות רחבות של בני העם בערים ובקנאי-דת נלהבים בכפרים. כל הכוחות העויניים האלה, שהתאחדו, לדחוק את רגלי היהודי מהמסחר, הובילו אותו בסופו של דבר לדרך מחיה בתחום אחר - הקיום על-ידי הלואות בריבית. בכל אופן, עד סוף המאה האחת-עשרה, המשיכו היהודים לעסוק באופן מוגבל במסחר בכל צורותיו. הם הוסיפו להיות בעלי-אדמה, אולם נוכחו כבר שהלואות ברבית הוא עיסוק יותר מכניס בשבילם, מאשר החקלאות⁶⁴.

בשאלה שהופנתה לרבנו גרשום, בתחילת המאה הי"א, מסופר על אנים עם סוחרים יהודים, מלאה בסחורה יקרה כלול זהב, בגדים יקרים וכו', שטבעה בלילה בים, והגויים שגרו בסביבה, שדדו את האניה ההרוסה. אחד הנכרים, רצה להוכיח את טוהר כפיו, לש על ידי "משפט אלוקים"⁶⁵, כי אם על ידי מלחמת ביניים⁶⁶, עם הסוחר היהודי.⁶⁷

רואים אנו מכאן, שהיהודים עדיין עוסקים במאה הי"א במסחר המקומי והביין-לאומי, אם כי נסיעותיהם לעולם הרחוק, היו נדירות ביותר, וסחרם

הוגבל בשטח הרייזן וצרפח.

אף על פי כן, נשאר מצבם הכלכלי מוצק ואיתן, עד להתחלת מסע הצלב הראשון. למרות כל ההגבלות והצמצומים, יכל היה היהודי להחזיק מעמד בין שכניו הנוצריים, כי מצא לו סביבה אוהדת בחוץ קהילתו, שאיפשרה לו למצוא מנוחה מטרדותיו ולצבור כוחות חדשים להמשיך את חייו הדתיים, החרבזתיים והכלכליים.

פרק שלישי

הקהילות היהודיות במערב אירופה

לפני מסעי הצלב

א. גורמי התפתחות הקהילה היהודית.

היחידה החברתית של העם היהודי בגולה, היתה מראשיתה הקהילה, בה היה הצבור היהודי בכל מקום מרוכז באזור מגורים מצומצם, תחת משטר עצמאי ומאוגד איגוד כולל והדוק.

בבבל עלה וגדל, ביחוד בתקופת הגאונים, האבטיפוס של אירגון חיי היהודים בגולה! אולם הקהילה היהודית, קיבלה מן המאה התשיעית, צורת אירגון מושלמת בארצות מערב אירופה. כשנהרסו מרכזי הסמכות הישנים בסביבתו של המערב הנוצרי, עלה בידי היהודים לפתח אבסונומיות יהודיות כושלמות, שאיחדה את כל היושבים במקום, והקיפה בסמכותה ובפיקוחה את כל החומי פעילותם והוייתם של היחידים, וגם של הרבים. בחחילה היו המושלים מתייחסים, כנראה, בחשדנות כלפי האסיפות הראשונות של קבוצות יהודים¹; אבל אחרי כן, כאשר הנכרים נוכחו שעליהם להיות מעונינים בקיום קהילות יהודיות מטעמים ואינטרסים משלהם, גחנו ליהודים להקים קהילות נפרדות, והבטיחו להם שלטון עצמאי. הם עשו זאת כסיבות שלהלן:

ראשית, רק על ידי כך יהיו "הכופרים" מובדלים משכניהם ולא ישפיעו עליהם; שנית, הקהילה הבטיחה גביית מסים קולקטיבית, ואחריות קיבוצית להם; גביית המסים האלה גרמו אמנם כאבי ראש רבים למנהיגי הקהילות, כפי שאנו רואים מהתשובות הרבות שנכתבו בענין זה על ידי רבני מערב אירופה, לפני מסע הצלב². שלישית, היהודים היו בשכונתם, מסוגרים בעולמם הרוחני והחברתי, והשליטים הזרים ידעו, שלא תמיד יצייתו לפקודתם, אבל אם היהודים ידעו שמנהיגיהם אחראים למלוי פקודות השלטון, על-ידי כלה הקהילה, אז חברה יצייתו להוראות. במידה מסויימת, היו ראשי הקהילות מעין בני ערובה של הצבור היהודי, אשר הם הציגו. מעיד על כך מקור זה:

"ומה שהוא טוען שפטרותו מכל אונס שיבא עליו מחמת מושל העיר ומשרתיו - אין דבריו נראין, שלא הורגלו שרי העיירות בכך. - - שיתבע השלטון לכל אחד בפני עצמו, כי אין דרכו לתבוע אלא לכל הקהלה יחד³.

מצבם של היהודים בכל ארץ מארצות הגולה ו"בכל עיר ועיר" כפי עליהם תמיד "להקהל ולעמוד על נפשם"⁴. כדי להשיג בטחון החיים והרכוש ושיפור הנאי החיים, וידעו היהודים, כי כושר "עמידתם בשער", תלוי בראש ובראשונה בכושרם להיות מאוחדים ומאוגדים - איגוד הדוק ואיתן.

התאחדותם המאורגנות של היהודים בכל מקום, היה בה גם משום הכרח ישובי-כלכלי להתישבותם בארצות חדשות ולאפשרות קיומם בהן - באותה הקופה של התגברות הפיזור היהודי. - כח קליטתו של כל מקום, היה מצומצם גם מבחינה ישובית-כלכלית, גם מבחינה מדינית-לאומית, גם מבחינה דתית-חברתית. דרושים היו מאמצים מהמידים ומאורגנים של הכלל במקום, כדי ליצור הנאים כל שהם להחערות ישובית, להתבססות כלכלית וליציבות בשחונית. -

הדחיפה העיקרית להכנסת משמעת חזקה בחיי הקהילות, באה, כנראה, בגלל השלומי המסים הקולקטיביים שהקהילה היתה צריכה לשלם לשלטונות, בעד כל חבריה. קיים היה המיד החשש שיחידים מן הקהילה עלולים לפרוש מן הצבור ולשלם את המסים שלהם בנפרד, או יינצלו זכות מיוחדת וישתחררו מתשלום המס בכלל. לכן אין זה פלא שאחד המסמכים העתיקים ביותר מן העיר טרווייס, מספר על אמצעים שננקטו כדי למנוע פרישה כזו מן הקהילה.

"אנחנו שוכני טרווייס", עם קהילות אשר סביבותינו גזרנו כאלה

ובנידוי ובגזירה חמורה על כל איש ואשה הדרים כאןצ שלא יהיו רשאים לצאת את עצמן מעול ציבור. וגם היום או מחור (מהר"ם: מהר) וגם אם השלטון אם מבאה"כ (מבאי-כה?) היהודים, מוציאן אותו להבדיל מעדת ישראל ומצא - שלא פרע בעול עם חבריו, גזרנו שיתן בכל אחד ולא יקל משאו. ואם לפרוע דבר אל השלטון והפרידו מאהיו, מן היום הזה והלאה יהיה נמנה עמם ויתן כפי אליטרא שלו לפי מה שיצוינו, בני העיר כאשר נהגו כיום הוסדה".

בני הקהילות, הצדיקו הסלת מרות זו של הכלל על היחיד בעובדה,

כי כך נהגו בני העיר "מיום הוסדה"^{4א}

ב. יסודות הקהילה היהודית ומוסדותיה.

היו כמה קווי יסוד-משותפים לכל קהילות ישראל באירופה המערבית,

אם כי היו בודאי גם הבדלים קטנים, במנהגים ובחוקים - בין קהילה לקהילה, שהושפעו מתנאי המקום ומהמטיבות החברתיות והכלכליות שאליהן היו צריכים לההאים את עצמן.⁵

כל קהילה ששהדלה שתהיה "קהלת קודש", כדי שהשכינה תהיה שרויה בחוכה. לכן פיקחה על שמירת המצוות, כוננה בחוכה את משטר התורה, והקפידה עליו. וכדי שהקהלה תהיה "עדת-אל", הרי יש להעמיד בראשה דינים ש"דניט דין אמת ואין השכינה זזה מהם". ומשום כך, המוסד הראשון במעלה בקהילה, הוא בית הדין. בבית הדין יושבים החכמים, אנשי התורה, הדניט לפי התורה, והמתקנים פרצות הדור, המפקחים על דרך חייהם של בני הקהילה והמענישים את העבריינים.

קהילות אשכנז שהדלו להבטיח לעצמן את זכות הטיפוס העצמי, עוד מימי מלכות הקרולינגים, ולפי מתכונתם, סודרו הפריבילגיות של שנת 1084, שניחנו לקהילות טפירא, ושבהם אנו קוראים: "בשם השילוש הקדוש ושאינו מחולק. אנכי רודיגירוס, הנקרא גם בשם הויזמן, ביסוף אשפירה, בעשותי את העיר אשפירה לכן, חשבת כי אוטיף אלף מוניט על כבוד מקומנו, אם אביא גם יהודים לשכן בו..."

וכשליט העיר בין התושבים, כך ראש הכנסת בין היהודים; עליו לחרוף משפט, יבוא הדבר עד ביסוף העיר או עד החצרן שלו... (Camerarius)

כללו של דבר, להשגיא את חסדי נתתי להם חוקים אשר לא היו כמוהם לטובה לעם היהודים באחת מערי הטבטוניים.

ולמען לא יקום אחד הבאים אחרי לנרוע מן הזכויות וההנהות הללו,

או לשים עליהם מס כבד, בטענו, כי מעצמם לקחו להם את ההנחות האלה, ולא מידי הבישוף באו להם, כחבתי את כתב-ההנחות הנזכרות למעלה.

ולעדה מתאימה להם השארת⁶. ולמען זכר לדבר גם לימים הבאים, באתי

על החתום בכתב-ידי ובחותם טבעתי, כמו שאפשר לראות למטה, קיימתי

(את הכתב הזה). ניתן בשלשה עשר לחודש ספטמבר 1094^{א6}, פריבילגיות דומות לאלו, אושרו בשנת 1090 ליהודי קהלת

וורמס: "יהא נא ידוע לכל הבישופים, אבות המנזרים, הדוכסים והרוזנים - - -

איך שגם בכוח סמכותנו אשרנו ליהודי וורמס ולשאר חבריהם בחוק שיהיה

לו תוקף לתמיד, את ההחלטות של אבי סבנו היינריך בזמנו של סלמנוס

הבישוף⁷ של אותם יהודים"⁸.

שליטי הערים עמדו על הזכות להביא כל דבר קשה אליהם, ואל מקידיהם.

אך יש בידינו העודה של המאה האחת-עשרה, המלמדת, כי גם כשפנו יהודים אל

ערכאות הגויים, שאלו שופטיהם לדין ישראל. היהודים הודיעו לשופט הנכרי

דין תורה מה הוא, אך גדולי הדור סברו, שלא די בדין ישראל מפי גויים,

אלא יש צורך שיפסוק דין מִישראל. מדובר שם "בשני יהודים שבאו לפני

גזבר של גויים, וציווה הגזבר ליהודים - מאחר שבא המעשה לפניו - לדונם

כמשפט". הגזבר פסק, כפי שחכמי ישראל אמרו לו, והזוכה בדינו סבר שיצא

זכאי "על פי היהודים ועל פי גויים"; אך המשיב בדבר הלכה זו, פסק

ש"מה שנחננו לו ושוה היהודים, על פי וועד גויים אינו כלום; וכל שעושיך

ישראל בוועד הגזבר, אינו ממש, ואינו דה ודין, לפי שהשייך צריך לעיין

ולהתחמץ". נמצאנו למדים, שהיו "עושיך ישראל בוועד הגזבר" מעשים בקבע,

ואילו החכמים משחדלים שיהיו דיינים של ישראל, ואינם מסתפקים בדינם

בלבד⁹.

ואמנם, כל ימי הביניים, השתדלו היהודים שחהיה הנהגת הציבור

היהודי בידיהם, כדי שינהיגו את בני דתם לפי דין התורה, ולפי המגכות

הרצויות, לפי ראות עיניהם, לאומה. הם סרחו, אף הקריבו הרבה, למען קיומה

של אוטונומיה זו. הם סרבו ללכת לערכאות של גויים, ורצו תמיד בבית דין

משלהם. גם כדי לזכות בדין-צדק, וגם כדי שלא להרבות יקר לאלהי הגויים, על ידי הכניעה למשפטיהם.

קו יסוד אחר של כל קהילה היה: אחדות מאורגנת, לשם בטחון החיים והרכוש ושיפור הנאי החיים. כל קהילה היתה יוצרת סביבה שטח קטן, שבתוכו היה כל יהודי מוצא בטחון לחייו ולרכושו. ראשי הקהילה היו אוספים את כסי השלטון מכל חברי הקהילה. משלמים ונותנים מהנות למושלים המקומיים, וכחמורה לכך, היו הללו כגינים על היהודים, והיו מענישים את כל מי שנגע בהם לרעה.

כל קהילה היתה גם ברית-אחים לשם עזרה הדדית ושמירת ייחודם הלאומי. משימחה של הקהילה היתה לשמור על הקירבה והאחוה בין אנשיה, וביטודה היא - ברית אחים ל"גמילות חסדים זה לזה". קו יסוד זה של הקהילה, היה החשוב ביותר, כי מעל הכל פעלו לשמירת הקהילות מהתנוונות והתפוררות, הכוחות הנפשיים והדתיים שהיהודים גילו - בדורות שלפני מסע הצלב, והאחבה ומסירות הנפש שהיו ליהודים, האחד לשני. כל ענין שהיה בבחינת "גמילות חסדים", כבון, חמיכה בעניים, הכנסת כלה, הגנה יהומים ואלמנות, היה כבוצע באופן מאורגן, וזכה לטיפול המסור ביותר של חברי הקהילה וראשיה. דם יהודי לא היה הפקר. כל קרבן שנפל מבין היהודים, היה יקר בעיניהם, והם עשו את כל המאמצים להביא את הנאשמים על ענשם. הגויים ידעו זאת, לכן, פחדו לפגוע ביהודי, יותר מאשר באחד מאנשיהם, וכאשר יהודי הסתבך והסתכסך עם השלטונות, היו גם הללו נזהרים מלפגוע בקרובי הנאשם, שהצליח לחסוק ממאסר ומעונש.¹⁰

ג. הצביון המוסרי והדמוקרטי של הנהלת הקהילות, בהשפעת ר' יוסף טוב עלם.

כבר בתקופה קדומה לערך, ניכרת מגמה זמוקרטיה בקהילות היהודיות במערב אירופה, ואין ספק, שהן הושפעו במידה רבה מאישיותו המוסרית והדמוקרטיה של ר' יוסף בן-שמאל טוב-עלם (Bonfile).

מתולדות חיו של הריט"ע, לא הגיעו אלינו ידיעות רבות. רבנו חס כתב בימיו לר' משולם בעיר טולין¹¹: "הלא כמה רבנים יצאו מארצך - כי יצא הרב ר' משה הדרשן - מנרבונה - והרב ר' לוי אהיו אחריו, והרב ר' יוסף טוב עלם, שהנהיג את המלכות לימורג ואניו ושימש חכמים כל ימיו בפני רבנו נביא, ואני שמשתי לפניו"^{11א}.

מפיסקה זו של רבנו חס, אנו לומדים על מקום מוצאו של ר' יוסף - מחוז נרבונה, ועל הקהילות שהנהיג - לימורג ואניו. אולם מה שרבנו חס כתב "ושימש חכמים כל ימיו בפני רבנו נביא, ואני שמשתי לפניו", הביא את ההיסטוריונים במבוכה. הרי לא יתכן שר"ת שימש בפני ר' יוסף, שהיה בן זמנו של הרגמ"ה, וחי כמאה שנים לפני ר"ת. גם מדברי רש"י "ורואה אני את דברי ר' יוסף טוב עלם ז"ל שראיתי כתב ידו"¹², נראה שריט"ע נפטר עוד בחיי רש"י: וזאת מסתבר גם ממה שרש"י אומר: ו"מדברי ר' יוסף טוב עלם מצאתי"¹³ ומשום כך דעתו של יל"ר היא¹⁴, כי יש שבוש ב"ספר הישר", וחכס אחד או שנים בין ר' יוסף ור"ת, נצריך לומר "ר' נביא שמש לפני ריט"ע"... אולם מי הוא זה ר' נביא? - יל"ר לא מפרט. וייתכן שכובר שהיו שני ר' יוסף טוב עלם; אחד בזמנו של רש"י, וקשיש ממנו, ואחד חברו של ר' שמחה מויטרי, שחי בראשית המאה ה"ב"¹⁵. ברם, הדברים הם בניגוד גמור לדבריו של ר"ת, שאומר בפירושו שאותו ר' יוסף טוב עלם, ששימש "בפני רבנו נביא", הוא זה "שאני שמשתי לפניו". תמוה גם שלר' יוסף טוב עלם זה, השני, אין שם וזכר בטפרות.

דעתו של פרופ' אייגוס היא¹⁶, כי רבנו חס מחוון לספר לנו שר' יוסף טוב-עלם, "שימש חכמים כל ימיו בפני רבנא נביא...". והוא רבנא יעקב בן רבנא משה בנו של ר' אבון, כי ידוע שרבי שמעון נקרא לעתים קרובות בהוארים "רבנא יעקב הנביא והגאון", והיה ראש ישיבת נרבונה בשלששים השנים האחרונות של המאה העשירית, ובהקופה זו היה ריט"ע חלמידו. והמשפט בדברי רבנו חס "ואני שמשתי לפניו" - הוכנס בטעות¹⁷.

אם כי מתולדותיו של הריט"ע אין בידינו ידיעות כלל, לעומת זה אנו יודעים על יצירתו הספרותית בכל השטחים הרבים שרבני אשכנז וצרפת יצרו בדורות שלפני מסע הצלב. הוא היה פוסק, מנהיג ופייסן, והצטיין ביחוד

מצויים לפני חכמים בנוסף שנערך על ידו.¹⁸ רוב ספריו של הרט"ע, אבדו, ולא הגיעו אלינו מהם אלא קטעים, שהובאו בספרים קדמונים.

ר' יוסף פירט גם את התלמוד בדעה רחבה ובבינה חריפה. את חריפותו אנו יכולים לראות מפירושו שרש"י מביא בכתובות דף י"ד ע"א, ד"ה "חרי פסיקי": "ומדברי רבי יוסף טוב עלם מצאתי...". כמו כן ברש"י חולין דף קי"ד, ע"ב: "ורואה אני את דברי ר' יוסף טוב עלם ז"ל, שראיתי חשובה כתב ידו...". אנו רואים מכאן שרבי יוסף טוב-עלם ז"ל, שחב גם חשוכות בעניני הלכה ועוד מובא: "בתשובת ריט"ע הגדול מצאתי...".¹⁹

ואמנם זכינו שלמעלה מעשר מתשובותיו הרבות בעניני הלכה ובשלטון הקהילות, הגיעו לידינו, וחשיבות מיוחדת נודעה להן, כי מהן אנו יכולים ללמוד הרבה על כוהה החוקי והדמוקרטי של הנהגת הקהילה העתיקה באשכנז, מהעובדה שפנו לר' יוסף טוב עלם, באוהן השאלות שפנו גם לר' יהודה לויאנהין, רבו של הבנו גרשום, אנו רואים, שהיחה לו לריט"ע סמכות מרובה בכל קהילות צרפת.

ארגון הקהילות כולו, היה בנוי על יסוד של הסכמה כללית של בני הקהילה, וזו היחה הסכמה בעל פה, שאחריה באה הסכמה בכתב, בצורה של התחייבות בשטר. המשפט הפומבי היהודי, נשען על המשפט של "החיוב האישי", אף הטלה הענשים והקנסות, שהיחה נהוגה בקהילות - היחה נשענת על הסכמה כללית של הקהילה וראשיה, ליפות את כחם של ה"אפוטרופסים, השקנים והחכמים", ול"הסמיך" אותם לכך. לכל חבר קהילה היחה הזכות להשתתף בבחירת חברי "ועד הקהילה", שהיחה בכחם לחקן תקנות ולחקק חקים, ולהטיל קנסות וענשים על חוטאים ופושעים.

משאלה שנשלחה לרבי יוסף ט"ע בדבר "אנשי טבריה שבאו להפיס את טנת המלך"²⁰, והיו מרגנים איש בחברו לומר: "הקלה בעצמך והכבדת עלי; ומתוך כך ביררו להם נאמנים...". אנו לומדים כמה דברים חשובים על סדרי הקהילה בצרפת באמצע הנאה הי"א:

א. כל בני הקהילה צריכים לשלם במאוחד את המסים לכלך;
ב. לרגלי הויכוחים וה"רינונים" החלט לבחור "נאמנים", מטובי העיר וחשוביה, ובקיאים בבני המדינה, שיוקנו חקנות שיגדילו את האמון לנאמנים;
ג. אנשים מיוחדים מעריכים את כל בני הקהילה ואת גודל המסים שעליהם יהיה לשלם²¹.

ואילו סתחובה של הריט"ע, אנו עומדים על כמה חוקים דמוקרטיים חשובים, שהונהגו על ידו.

א. "כיוון שביררו להם הקהל נאמנים ועשו להם הקנה על פי בקיאים וגזרו גזרה בהסכמתם, אין כח לשום קהל להפר ולבטל לא משום ריבוי חכמה, ולא משום ריבוי מחירין²². כל מקום שהוא דין ממון בין ב' אנשים, וגזרו בי"ד, על החייב לפרוע, אפי' אהו כנין ואהו בי"ד עצמו אין יכולים להתיר עד שיתפיים בעל דינו²³.

ב. היה כח וחוזק לכל קהילה וקהילה לעשות הקנה לעצמה, וקהילות אחרות, לא יכלו לבטלן²³.

ג. בני העיר הבאים להכניס מנה המלך ומטילים על כל איש ואשה

בגזירה לתת מכל ליט' או שוויה בדבר העומד לסתורה כמו שענייהט רואות לפי צורך השיעור²⁴. - - ומנהג הקהילות נוחנין עיניהן על הפקהין²⁵ בענין שנאמר: ²⁶ ואחה תחזה מכל העם וגומר. ויושבין ומרדקי' ומטילין על אחד ואחד בצדק, איש לפי עמלו ולפי טיכולו. - - ²⁷.

מתשובות אחרות של ר' יוסף טוב-עלם²⁸, בענין כני ריימש, אשר בדרכם לשוק טרוייש, נאסרו, וקהילת טרוייש טיפלה בשחרורם²⁹, אנו לומדים על עוד כמה תקנות ומנהגים חשובים של הקהילה היהודיה.

א. אין כח לקהילה אחת להטיל חרט על בני קהילה אחרת.
ב. עיר אחת לא יכולה להטיל גזירה של ממון לפדיון שבויים וכו', על עיר אחרת³⁰.

ג. חוקים שהוצאו על ידי קהילה מסויימת, היו לפעמים מחייבים גם את הקהילות האחרות, אם הם היו ענין של טובה הכלל, וחל עליהם הכלל,

של "כל ישראל ערבים זה לזה"³¹ - כמו גדרות וסייגים "לחוזק כללי של הדה או השפעה להתנהגות הטובה של בני-אדם".

ד. כל חקנה שהייתה לטובת הקהילה ("לתקנת הקהל") או שנועדה

לחזוק הדת ("למגדר מלתא") קבלה חוקף חוקי, אם הצביעו בעדה רוב חברי

הקהילה. אף על פי שמיעוט מחה נגד קבלת חוק זה³². אולם הקנות שהיו

נוגעות בזכויותיו הפרטיות של היחיד ושנועדו לטובת אחד על חשבון

חברו ("פסידא להאי ורווחא להאי"), לא קבלו חוקף חוקי, אלא אם כן נחקבלו

בהסכמת כל חברי הקהילה³³.

הקהילה נחנה הגנה ליחידים כמו לכלל. היא הענישה קשה כל איש

שיצא מגדרו, והכה את חברו, והיתה לראשי הקהילה הרשות להפקיע גם את

ביתו של המהקיף, ולהעבירו לנחקף. אולם, יחד עם זאת היתה הזכות לנענש,

לערער על עונש המנהיגים בפני בית הדין, שקיבל הרבה פעמים מיני

ערעורים כאלה, ודן לטובת המערער. גם דברים אלו מוכיחים על הרוח

הדמוקרטית ששלטה בקהילה.³⁴

ד. מנהיגי הקהילות, מקורות סמכותם והאמצעים בהם השתמשו להטלה מרותם.

במאות הראשונות לספירה הכללית, היו הקהילות היהודיות בעולם היהודי, שהתרכז מסביב לים התיכון, קטורים למרכז היהודי בבבל. אולם לאט-לאט פסקו הרבנים בצפון אפריקה, בספרד ובמקומות אחרים, לפנות אל ראשי המרכז בבבל. אם פנו אליהם - עשו זאת רק מהוך מסורה מקודשת, לשם קבלת אישור למה שכבר הוחלט ונעשה; ולמעשה הסתפקו יותר ויותר בחכמים המקומיים.

באירופה המערבית, גאלצו הקהילות היהודיות, להנהיג את עצמן, כבר בראשיתן, ולבנות הכל מן היסוד. ליהודי אשכנז היה קשר מועט ורופף עם בבל. יש אכנס העודוה על חליפת סנהביט עם גאוגי בבל, אבל הן מעטות; מאיזך גיטא, היה הגבול בין ארץ גושלביה לנואריה, כה חבור בחצייתו, עד שאין להניח השפעה מדריכה ורכוונה בבבל על קהילות מערב אירופה. ואה מסורה ההנהגה הם נאלצים ליצור בעצמם, על אדמת אשכנז, ובמטיבות החיים בה.

הקהילה היהודית פעלה נמסגרתן הרשמית של כתבי-הזכויות של הטלכים, המדינות והשלטונות, אולם היהודים בחקופה שלפני מסעי הצלב, היו עטמאים וחפסים לארגן את הייהם לפי חוקיהם הם, ובנימי הביניים, ברור היה לכל בני הקהילה, שהיא צריכה להנהיג עצמה לפי החורה וההלכה.

חוקי הקהילות היו, איפוא, לא יצירה חדשה של יחידים או קבוצה טטויימת, כי אם המדך של מסורה קדומה טירטית נעוטיט במאות הקדומות של ימי הביניים, והובאו לטערה אירופה ע"י המתישבים הראשונים, קרוב לודאי - במאה החשיעיה לטה"כ³⁷.

מערכת החוקים של הקהילות, היתה מבוססת על טלכה יסודות:
(א) החלמוד הבבלי (השחמשו אמנט גט בתלמוד הירושלמי, אולם בכידה מועטה). (ב) פרושי החלמוד המשוכללים, שנמסרו בעל פה מדור לדור.

ג) מערכה מפותחת של חוקים צבוריים, שהועברו מדור לדור על-ידי יהודים, שביססו את כל חייהם על חוקים אלה. לכן מוצאים אנו שבקהילות מערב אירופה, משל החוק הרבני, והדריך בכל שטחי החייכ החברותיים, התרבותיים והכלכליים, במידה כזו, שלא מצאנו כדוגמה עד אז, בכל ההיסטוריה היהודית העתיקה³⁸.

מי היו מנהיגי הקהילות ההן?

מענין הוא להיווכח, כי בתקופה הקדומה של חיי הקהילות, לא כהנו בהן רבנים לפי המושג המקובל אצלנו. היו שם תלמידי חכמים, גדולי הוראה, שהיו מכובדים מאד על תלמידיהם ובני קהילתם, והשפיעו גם על קהילות אחרות, אולם חוץ מזכויות מעטות במסחר או שחרור ממסים, הם לא התקיימו על חשבון קהילתם.

בחור יהדות אשכנז, היו כמה דפוסים של מנהיגות. מאחר שכמעט כל ענייני החיים הוכרעו לפי חוקי התורה והתלמוד, היה הרב בימי הביניים, גם המנהיג. מנהיג כזה, היה מנהיג מוסרי. שליט היה לא בכוח עשרו, ייחוסו, או מעמדו, אלא בזכות למדנותו ואפיו. מחוך גדלותו הרוחנית, כפופים כולם אליו מרצון. ראש וראשון למנהיגים אלה, היה רבנו גרשום מאור הגולה שתקנותיו השונות, לטובת האשה, וליחסים תקינים בין אדם לחברו, נתקבלו ונשמרים מאז ועד היום.

גדולי תורה אלה, הנחילו לצאצאיהם, תוקף של יחוס ומנהיגות. אין זה מקרה שמשפחותיהם של רבי קלונימוס ורש"י הנהיגו את יהדות צרפת ואשכנז בתורה וביראה במשך כמה דורות. דבר זה נבע גם מ"ייחוס אבוח", אולם בעיקר מ"ייחוס עצמי", כי תורתם ומעשיהם, היו רבים וגדולים. יוחר מאוחר, התפתח באשכנז דפוס של מנהיגות קולקטיבית ארצית כוללת, של רבנים ופרנסי קהילות.

סמכות דתית וכללית, הייתה לקהילה כולה שפעלה כמחוקקת חוקים. הייתה

לה זכות שיפוט ודאגה להנחלת מוסדותיה, בארגון ובדמותן החברתית.

סמכותה הראשונית והיסודית של הקהילה, הייתה השגחה על קיום המצוות.

ומשום כך, המוסד הראשון במעלה בקהילה, היה בית הדין. היו כמה סוגי

בתי-דין (א) בית-דין שנבחר על-ידי הקהל. הרגמ"ח קובע שבית דין שנבחר

ע"י הקהל יש לו סמכות גמורה ואין לערער אחריו. "מה שעשו הקהלות גזירתם
גזירה, ומעשיהם מעשה"⁴⁰ אין הרגמ"ה מדגיש את כחו של הבית דין בחכמה
ובהורה, אלא מכיון שהוא נבחר על ידי הקהל הרי הוא שופט עליון, שהכל
נשמעים לו. רש"י הולך בעקבות הרגמ"ה⁴¹. מדברי הרגמ"ה אם בית דין זה נבחר
ע"י הקהל פה אחד או ע"י רובו, מדברי מהר"ם מרוטנברג⁴², נראה שרק אם
נבחרו מדעה כל אנשי העיר, גזירתן גזירה ורשאים להסיע על קיצותן.
ב) בית-דין הגדול. רש"י בתשובתו לרבו ר' יצחק הלוי אומר: "...ואם
להחמיר על המקום באת... הרי אתה בית דין הגדול", כי גדול הדור נקרא ב"ד
הגדול (חשב"ץ סי' חכ"ו). ג) בית-דין חשוב. לפי רש"י "ובב"ד חשוב -
שיהא מומחה לרבים"⁴³. אמנם, רש"י מפרש את דברי התלמוד בלבד, אבל בפירושו
ענין שהוא נוגע לסדרי המשפט בימיו הפירוש משקף גם את המצירות. ו"בית
דין חשוב" לפי זה הוא כניגוד לבית דין של הדיוטות; והשוה ספר המתיבות
עמ' 25: וכן כתב רבנו חננאל: דאין יכול לעשות שודא (הערכה לפי שיקול
דעת בלבד), אלא דיין מומחה לרבים בדורו. והוא "בית דין חשוב".
"בב"ד חשוב - ואפילו יש חשובין מהן בשאר מקומות, אין לנו אלא
ב"ד של אותו מקום, דא"כ אין לדבר סוף, שאין לך ב"ד חשוב שלא יהא חשוב
מכנו בסוף העולם. ואומר: "אל השופט אשר יהיה בימים ההם". וכל שלשה
שנחמנו בית דין על ישראל, הרי הן כב"ד של משה לענוש נכסין ולהיות
הפקרן הפקר"⁴⁴.

חוץ מבתי דין, ניתנה לפעמים זכות הכרעה לגופים אחרים כדלהלן:
א) ז' טובי העיר: "ואם חפיצה⁴⁵ להתגלגל ע"י מזונות יתן לה כל אשר יראו
ז' טובי העיר, לפי השגת ידו"⁴⁶. האשה שבעלה הוציאה מביתו בלא כחובה וטוען
ש"מקח טעות" היה, שהיא לוקח במומין. ורש"י פסק שעליו לשלם כתובתה,
ואם אין לו לשלמה בבת אחת עליו לשלם בשעורים מרווחיו. ויש גם אפשרות
שלישית - זו שמציין רש"י בתשובתו שטובי העיר יקבעו את שיעור תשלומיו
למזונותיה. ב) ג' מטובי העיר היו קובעים את המסים שבני הקהילה היו
לשלמים: "ואם אין לו ראייה לדבריו אלה"⁴⁷, יתיישבו בדבר טובי העיר, כגון

ר' יצחק בר' יוסף קרובי והנדיב ר' שלמה בר' יונה, לפי מה שראוהו מחחלה קודם שיצא ממון זה עליו, ויחבוננו במה שפסק המוטל על עניים דוגמתו; ולפי מה שיראה בעיניהם שהכבידו עליו מחמת כן, יטילו חצי האומד על הפקדון והשאר חייב לשלם" (ג) בית-דין של בוררים. אף על פי שלא נשארו העודות מבחי דין אלה, אין מקום להטיל ספק כל שהוא בקיומם בתקופה זו; קשה להניח שבי"ד זה, שהיה מוסד קבוע בימי המשנה והתלמוד, נעלם בתקופה זו. על קיומו מעיד גם הנוסח של שטר בוררים, שהגיע ליזינו. ⁵¹ העדר מעודות מבחי דין אלה, מחבאר על ידי טיבו של בית דין זה, שהיה כולו מכוון לפשרה ולהסכם.

אנו מוצאים שהיו באשכנז גם דפוס של מנהיגות קולקטיבית ארצית כוללת "ועד של ראשי קהילות" או כפי שהשתמשו לפעמים במונח "ביום הועד ביומא דקושא" ² כי בגלל הנאי התחבורה והבטחון של אותם הימים, נפגשו ראשי הקהילות והחכמים במקום המיפגש של הסוחרים בשוק והתקנות שנתקבלו שם על ידם, חייבו את הקהילות. ⁵³

אחרי החכמים והדיינים, באו במנהיגות הקהילה הפרנסים, שעליהם "להח את עצמם על ישראל" ולשקוד על ביצוע של פסקי הדין ועל שמירת התקנות והנימוסים. - גם את הפרנסים היו לרוב ממניס מחוגי תלמידי החכמים, אבל חחום פעולתם הוא כשטח המדיני-החברתי: הם מייצגים את הקהילה כלפי השלטונות, הם האחראים על גביית המסים, הם העומדים בפרץ לעת צרה, והם ה"זרוע המבצעת" של כל המשפטים והתקנות. "פרנס העיר ועד אחד שמעידין בדברי השלטון" לפי הלשון נראה שלכל קהילה - "עיר" - היה פרנס אחד. בזמן ההוא, עדיין לא היו ערים מאורגנות כראוי. ולכן יכלה רק הקהילה היהודית לקרא לעצמה "העיר", למרות שהיהודים שם היו המיעוט במספר. ⁵⁶

איך הטילה הקהילה את מרותה על חבריה?

כאמצעי העיקרי להטלת מרות על חברי הקהילה, השתמשו הרבנים ב"חרם". ⁵⁷

לפעמים היה זה חרם כללי "על כל מי שיעשה דבר זה וזה", או "מי שיודע דבר זה וזה, ומעלים אותו", ⁵⁸ ולפעמים היה החרם על יחידים, כדי להחזירם

מקלקלותם או ממרדם, כמו מלשינים⁵⁹, כוגעים בכבוד רבנים, וכדומה⁶⁰. את החרם היו מטילים בדרך כלל בבית הקברות, כדי לשוות לאיום זה, יותר רצינות וחשיבות⁶¹.

בתי הדין היו מטילים גם עונשי ממון לחובל, בחברו, בהור תשלום נזק, ואילו בענין תשלום הקנס, נאמר: "והכי אמר מר רב כהן צדק גאון ז"ל, אם טוען (איתו נחבל) ואמר: "כיון שאין דנין דיני קנסות חוצה לארץ שלחו עמי בעל דיני לארץ ישראל ששם דנין דיני קנסות", משלחין אותו עמו, ואם מסרב מנדין ועושיין בו דין"⁶².

כמו כן, השתמשו בכלל של "הפקר בי"ד הפקר", כדי להטיל עונשי ממון על בני הקהילה⁶³. אנו מוצאים גם-כן שלראשי הקהילה היתה הזכות להעניש את בני הקהילה גם על עבירות שבין אדם למקום⁶⁴. כמו שאנו רואים את ר' יוסף טוב עלם מעניש שני יהודים ששיחקו באגוזים, כי "הניחו חיי עולם לעסקו בחיי שעה...". תקנות הקהילות. ה.

בתקופות של מעבר ושינויים בחיי העם היהודי, הופיעו פעמים רבות אישים דגולים, בעלי מרות והשפעה, שראו צורך להנהיג תקנות מטויימות, שיחייבו את הכלל, ויאחדו אותו תחת מנהגים וחוקים מבוססים על המסורת היהודית. כך נכנסו להיסטוריה שלנו, תקנות עזרא⁶⁵, תקנות הלל הזקן⁶⁶, תקנות אושא⁶⁷, ובתקופה שאנו דנים בה, נתפרסמו התקנות בשם "תקנות רבנו גרשם מאור הגולה", כי גם בימים ההם, ימי התהוות הקהילה היהודית בצרפת ואשכנז, ראו העומדים בראש הקהל צורך בדבר לקבוע תקנות, כדי לחזק את ארגון הקהילות ולהכניס סדר ומשמעת בחיי הציבור והפרט.

אף על פי שרוב התקנות שהוקנו לפני מסעי הצלב בקהילות מערב אירופה, נתייחסו לרבנו גרשם⁶⁸, ידוע הוא שלא רבנו גרשם בעצמו חיקנם וחיברם - אלא הוא הושיב ועד חכמים - חכמי אשכנז - שאספו את התקנות, שתוקנו בדור שלהם ובדורות שלפניהם, ונתנו להם משנה תוקף. לכך אנו מוצאים במקורות. "אלו עשר תקנות שהקן רבנו גרשם וסיעתו ז"ל", ואין ספק, כי

רבני קהילות ורמיזה ואשפירא, היו מראשי הנמנים עמו, כי גדול היה כבוד שחי הקהילות בדורות ההם, ככבוד קהלת מגנצה. ולכן קראו לתקנות רבנו גרשם - בדורות יותר מאוחרים - "תקנות שו"ם" - שפיירא, ורמיזה, מגנצה.

הקנות אלו באו להעמיד את חיי המשפחה של היהודי על יסוד איתן ומוצק, וכך להבטיח התנהגות הוגנה במסחר ויחסים הקנינים בין חברי הקהילה עם הקהילה עצמה, ובין בני קהילה אחת לחברתה. ומפני שתקנה שנתקבלה על ידי קהילה אחת, לא חייבה את הקהילות האחרות, לכן התכנסה מדי פעם לפעם אסיפה גדולה, בה היו נציגים של כל הקהילות וכל חוק או תקנה שנתקבל באסיפה זו, הובא אחרי כן לאישורם של כל קהילה וקהילה. אסיפה כלליות אלו היו כנראה תחת רושם אישיותו וטמכותו של הרגמ"ה, לכן הן גם נקראו על שמו. מכיון שתקנות אלו טיפלו רק בשטחים שכל בני הקהילות מצאו בהם ענין, ניתן לחלקם לשני סוגים: א) תקנות בעניני אישות. ב) תקנות כלליות: מטיס, טיפול באבידה, פדיון שבויים, מלשינים, חוזרי בחשובה, וכו'.

א. תקנות בעניני אישות. שתי התקנות המפורטות בשטח זה, הרי הן "לא לישא שחי נשים" ו"לא לגרש אשה בעל כרחה"⁷⁰, אולם היו תקנות נוספות בעניני אישות, כמו התקנה שנתקבלה על-ידי כמה קהילות בנוגע לסכום הכתובה⁷¹, שהייתה גדולה מאד והשפיעה לטובה על מעמד האשה בקהילות יהודי אשכנז.

ב. תקנות כלליות. החשובות בין תקנות אלו היו: "לא להזכיר לחוזרים בחשובה את עוונם"⁷²; "לא להגיה ספרים"⁷³; "תקנת חרם בי"ד"⁷⁴; "תקנת השבת אבדה"⁷⁵, וכן התקנה ש"המפקיד ספרים אצל חברו אין כח לנפקד לעכבם בשביל שום חביעה שיש עליו. על כל זה יש חרם קדמונים". סיפא של תקנה זאת, מעידה על קדמותה.^{75א}

תקנה חשובה מאד של רבנו גרשם, היתה האסור "לראות בכתב ששולח אדם לחברו בלי ידיעתו ובלא רשותו"⁷⁶. תקנה חשובה מאד בימים ההם, שהיו נוהגים לשלוח מכתבים על ידי שליחים שבאקראי.

היו בתקופה ההיא תקנות רבות. חלק מהן היו סקובלוה עוד לפני דורו של הרגמ"ה, וחלק מהן נחקבלו בדורו, אבל לא נתייחסו אליו. להלן דוגמאות אחדות.

חוק המעורפיה⁷⁷ - פירושו של החוק הזה הוא: גוי שהיה מכר ומדע של יהודי מכזים, והיה נושא ונוחן בעניני מסחר שלו רק עם יהודי זה. ובמקום שנהגו דין מעורפיה, היה חרם הקהל שלא יכנס איש למעורפיה של חברו. אף על פי שהרגמ"ה מטפל בענין זה באחת מחשובותיו, הרי הוא לא המקור הראשון לכוסד זה.

בהשובות ר"י בשולס בן ר"י קלונימוס, שהיה בן דורו הבכיר של הרגמ"ה, אנו מוצאים שהי חשובות הדנות בענין מעורפיה: ראובן שחבע חחנו של שמעון לדין וטען ואמר שקניהי מערומא בממון מן יששכר (סקנה) מן התגרין⁷⁸, וכן "שאלה זו מן מעריפה שהיתה ליעקב אבי ראובן עם שמעון"⁷⁹. ברור שמושג זה, נוצר בין הסוחרים היהודים שבצרפת ואטכנז כבר בסוף המאה הי'. מהתשובה נראה, שלא בכל מקום היתה תקנה שאסור להכנס למעורפיה של ישראל, אבל במקום שנהגו אסרו זאת בחרם.

אמנם מנהג זה לא נתקבל ולא נחייב בכל המקומות כמו שאנו מוצאים: "יש מקומות שדנין דין מעורפיה וכן ראיתי בחשובת רבי יוסף פ"ע"⁸⁰. ו"על משפט המעורפיה כבר כתבנו שהדבר תלוי במנהג, ובמקום שלא נהגו, אינו יכול לכופו..."⁸¹.

נמצאת עוד תקנה מיוחדת לרגמ"ה: אם יש מנין מצומצם בבית הכנסת, והתחיל החזן להתפלל אין האחד רשאי לצאת מבית הכנסת עד שיגמור כל התפילה. אולם תקנה זו נזכרת כבר בתלמוד ירושלמי⁸². "ההחילה העשרה ויצאו מקצתן גומר, ועל כולם הוא אומר"⁸³ "ועזבי ה' יכלו"⁸⁴.

"וגזירת קדמונית היתה בעיר, שלא יפדה ישראל משכוננו מיד הגוי"⁸⁵, ועוד גזירה אחרת שלא יהא ישראל תופס את מכוון⁸⁶ כדי לטען עליו"⁸⁷.

כתחילת המאה הי"א, כבר היו בכמה קהילות בצרפת חוקים ומנהגים בנוגע לתשלומי המסים. נהגו שט לפי שתי שיטות: הצהרה חפשיה על ידי שבועה והערכה על ידי אנשים נאמנים "דבר זה כבר היה ידוע לר"י יוסף טוב-עלם, לכן היה זה כנראה מנהג קדום"⁸⁸.

ראינו איפוא איך ש"חקנות הקהל" השתדלו להכניס סדר, משמעת והרכוניה בכל שטחי החיים בקהילה היהודית, ורבות מחקנות אלה, נעשו חלק בלתי נפרד, מחיי היהודי, עד היום הזה.

7. החיים התרבותיים והמסורתיים בקהילה

חיי המשפחה בקהילות אשכנז, הצטיינו באיתנותם ובטהרתם. הרמו לכך, תקנותיו של רבנו גרשום וחבריו.

אולם הכמי הדור ההוא, לא העמידו רק את חיי המשפחה על בסיס מוסרי מוצק. הם השתדלו, שכל חיי היום-יום של היחיד, יהיו טטוריים ומכוונים לשם קבלת עול מלכות שמים, מתחילת היום ועד טופו, ובמעשיו החמריים, עבודה, אכילה וכו', עד אופן הלימוד והתפילה. מאמץ זה, משתקף במרוכז ב"צוואה" המיוחסת לר' אליעזר בן יצחק מוורמס (אמצע המאה האחת עשרה):

"בא ואלמדך ארחות חיים", אומר רבי אליעזר, כשהוא שואב מלוא הפניו ממעיינות התנ"ך והתלמוד ומחכמת בני דורו, "נטילת ידיים בבוקר היא בכלל הדברית העומדים ברומו של עולם... הווי רץ לדבר מצווה... כי אינך יודע מתן שכרך של מצווה... הווי זהיר שחיה מעשרה ראשונים בבית הכנסת... הווי זהיר לבקר את החולה... הווי זהיר בהכנסה כלה לחופה... תבחר מחנק לנפשו, ואל תצטרך לבריות... הווי זהיר בעונג שבת... הווי זהיר לתת שלום לכל אדם... הווי זהיר להיות לך בנים ולגדלם לתלמוד תורה... אל תעבור אחרי אשה בשוק... הווי זהיר בקריאת שמע על מיטהך... ציטטות אלה מן ה"צוואה" של רבי אליעזר, מראות איך שהרבנים השתדלו להפוך את הקהילה ל"קהילת קדש". ואמנם הצליחו להפוך רעיונות נעלים אלה שיקויימו הלכה למעשה.

רש"י בשו"ת שלו⁸⁹ ובפרושו לתלמוד מספר, דרך אגב, גם על התנהגות המוסרית של בני דורו: "דרך בני אדם - כשיוצאין מבית הכנסת, מיד הוא נושק לאביו ולאמו ולגדול ממנו בארכובה, או בפטיו, משום כבוד", ולא רק אה הוריהם ומוריהם כיבדו, כי אם גם את אנשי קהילתם העניים⁹⁰, ולא יכלו

להעלות על הלב, כי ימצא "עני בישראל שאין לו מעדנים בשבתות וימים טובים"⁹¹.
אולם לא רק חוקים ומשפטים, צדיקים וישרים, שלטו בקהילה היהודית שלפני
מסע הצלב. היהודים מצאו גם אושר ושמחה-חיים בחייהם: בחגיגות, בבית הכנסת,
בחוג המשפחה, ובמסיבות רעים. הם נהגו לחוג את החגים בשמחה ובמשחה "ובזמנו,
על המשתה כגון שהוא יום טוב נוטל כוס בידו ואומר עליו דברי אגדה ופוסקים
מענינו של יום"⁹². הם השתדלו לקיים למעשה את הפסוק "זה אלי ואנוהו" -
"ונהגו למיעבד אגודה נאה מהדס של עבוח, ולשווייה ללולבא בגויה - לנזי
בעלמא"⁹³. ושמחה גדולה מאד עשו ביום "שמחת תורה", ונהוג עלמא למיעבד
שמחה טובא. הדא מפני שהוא יו"ט, ועוד מפני שהוא סיום התורה"⁹⁴.

"עודם היום גלים ושמחים בו אף לפי ענים וצרתם ומשחעשעים בתורה ושם
מזכירים דודיו מיין את מישור אהבתם אותו"⁹⁵. ולא רק בחגים ובימים טובים
שמחו את עצמם ומצאו מנוחה לנפשם העיפה מחיי המסחר והמשא ומתן עם השלטונות
הנכרים, כי אם גם בשמחות חזונה. "ויכנסו לחופה וישוררו לפניהם... ויזמרו
להם בחופה... והמשמחו מעתה יזכה לחמשה קולות..."⁹⁶.

בתי הכנסת בגרמניה ובצרפת, היו נשגבים ונהדרים בצורתם החיצונית
והפנימית. וכמו שהם כיבדו את ההגיט ובתי הכנסת, ושיוו להם טעם והדר⁹⁷,
כך ידעו החכמים לשכור על כבודם ועל מעמדם הרוממה, בפני אנשי קהילתם "סדרך
ת"ח להקפיד על מאכלך דרך גדולה וכבוד ועל מלבושיהן..."⁹⁸

ראינו איפוא, שקהילות צרפת וגרמניה עם משטרם המבוסס על תורת ה'
ומושגים דמוקרטיים, הן הן שהצליחו להוליך את יהודי מערב אירופה מן המאה
התשיעית, מחיל אל חיל, בתקופה הקשה הזו, ולהתגבר על כל המכשולים של
הכנסייה, השלטון החילוני והמוני העם המקנאים והמוסתיים, ובמשטר העבדות של
הפיאודלים היו היחידים שנשארו חפשיים מכל שעבוד אישי, ויכלו להתמסר לבניית
קהילות עצמאיות ודמוקרטיות, אולי הראשונים מטוג זה בהיסטוריה היהודית
והכללית.

פרק רביעי

תולדה חכמת ישראל בצרפת ואשכנז

עד מסע הצלב הראשון

א. מאין באה חכמת ישראל לאשכנז וצרפת?

רצון הקיום העצמי של היהודים בארצות מערב אירופה, הביאם, כאמור ליסוד קהילות עצמאיות ואוטונומיות. עובדה זו הוליכה אותם גם לרצון הכביר להעביר לאירופה מארץ-ישראל ומבבל את הבניין הנשגב של לימוד וידיעת התלמוד, שבלעדיהם לא ניתן היה להתגשם שלטון הבית של הקהילה.

שהי אגדות מתארות בחמונות חיוה את העחק התרבות היהודית ממרכזי הגולה היטנים אל החדשים.

אהה האגדות האלה, מראה לנו את קארל הגדול, כשהוא מביא את החכם ר' מכיר מבאגדד לנרבונה. ר' מכיר הניה שם יסוד לישיבה הראשונה שבצרפת הדרוטית, וגם לבית "נשיאים" בפרבינציאה.

לפי אגדה שניה, הביא קארל הגדול את החכם קלונימוס מעיר לוקא שבלומברדיאה לעיר מגנצה, ושם עמיו קלונימוס ובניו אחריו, ימים רבים, בראש קהילות ישראל.

כפי שראינו למעלה¹, האגדה השניה אינה מדוייקת, כי מטפחת הקלונימוסית, באה לאשכנז בתאריך יותר מאוחר, וקרוב לודאי, בימי קארל הקרח או אוטו השני². אף על פי כן, יש באגדות הנ"ל גרעין של אמת, מפני שהן מורות, על המקורות שמהם קיבלו הישובים באשכנז ובצרפת, את השמעתם הרוחנית: בבל, ארץ החלמוד מצד אחד, ואיטליה, מולדת התרבות המערבית מן הצד השני. אפשר להוסיף עוד מקור שלישי: ספרד היהודית-הערבית, שקלטה את הירושה הרוחנית של החליפות הנזרחית וחלקה מאוצרה גם לפרובינציאה שכנחה. אולם, יהדות אשכנז זכתה גם לקשר ישיר וחמים עם היצירה היהודית העתיקה. היהודים בגרמניה, שמרו על דינים והלכות שאינם נמצאים אפילו בהלמוד. הם נשחמרו בעל-פה - אחרי הורבן הבית - על ידי יהודי אשכנז, ואפשר לכצוא אותם רק בהוסטפחא ולא בהלמוד.³

מן המאה השמיים-עשרה, נשחמרו דבריו של רבנו תם, אחד מגדולי החכמים

בצרפת: "כי מבארי הצא תורה ודבר ה' מאוטרנסו"⁴. ובודאי לא היה חכם

זה עושה פרפזה של הססוק, לולא היחה בידו מסורת, שנורת אבותיו ינקה סדרום

איטליה. יתר על כן, כשנבדוק הנוסח האשכנזי של התפילה, נמצא אוהו קרוב

לנוסח ארץ-ישראל. וטעמו של דבר כנהאה בכך, שדרום-איטליה, שהיחה כלולה

כחומי ביזנטין, היחה קשורה קשר הדוק עם ארץ-ישראל, שנשתייכה אף היא

לממלכת ביזנטיון. יהודיה קיבלו, לכך, אה מסורת ארץ-ישראל⁵, וכשרבי

קלונימוס, עבר עם עוד חכמים לאשכנז, העבירו אתם אה המסורות הללו.

מסופר גם על אדם גדול, אבו אהרן, שבא מארץ-ישראל (בכחצית השניה

של המאה התשיעיה) והרביץ תורה בדרום-איטליה. אבו אהרן, הביא גם אה

תורה הסוד, היא תורת הקבלה, ולמד אותה לחכמי איטליה, וביניהם לרבי

קלונימוס מלוקה (או לבנו, רבי משה)⁶ וכפי שראינו, החישבו בניו של רבי

קלונימוס בגרמניה, והביאו לשם גם אה תורת הסוד של אבו אהרן.

תורת בבל, הועברה לצרפת, כפי שראינו על-ידי רבי מכיר, שיסד אה

הישיבה בגורבונה, אולם יותר מאוחר הגיעה לעיר ההיא עוד אישיוה גדולה

מבבל, והוא רבנו אליהו, חכם ופייטן, בעל אחותו של רב האי גאון. רבנו

אליהו לימד כנראה אה תורת בבא לרבנו גרשם מאור הגולה, וכך לרבנו יוסף

טוב עלט, ואולי על המסורת הזאת מפי רבנו אליהו לרבנו גרשם, נאמר: "ורבנו

גרשם מאור הגולה קבל מרב האי"⁷ כלומר, מרב האי דרך רבנו אליהו⁸.

המקורות שהגיעו אלינו על הקשרים, שבין יהודי אשכנז וצרפת, לבין

יהודי ספרד בזמנים שלפני מטעי הצלב, הם אמנם מועטים כאד לפי הערך,

אולם, אפשר להניח, שקשרים אלה היו הרבה יותר חזקים טכפי שאפשר לחשוב,

על יסוד הידיעות המקוטעות.

רבנו תם מוסר לנו ידיעה חשובה, שלפני רבנו גרשם "שימשו כמה מהחמי

ספרד, ועבדו עמו בקשר של שאלות ותשובות: "ורבנו גרשום מאור עיני הגולה,

וכחמי גרבונה וספרד שמשו לפניו, כאשר יש מהן שאלוה ותשובות בידי"⁹.

הדברים האחרונים מכוונת גם על ספרד ולא רק על ברבנות, והוא "מילוי
למד, שנת הלפי ספרד" שימשו לפני רבנו גרונם. גם דש"י מזכיר את מנחם
ודינא שני הכמים המודים, שהיו שני דורות לפניו. הרבה שהכנה ויתורה
בספרד, לא עברה כנראה לאשכנז, בגלל שרוב הכמי ספרד כתבו ודבריהם בערבית,
שהם שלא הייתה מוכנה בין יהודי אשכנז.

ההליך זה, של ייסוד מרכז התורה במערב אירופה, על יסודות קדמונים,
זורח על-ידי ההרגשה שהייתה לבזולי הריינוס, שאור המורה דועך, והגיעה
הצעה להעלות את לפיד החכמה בארצות המערב, שתהיה בלחי הלוייה במזרח.
עוכדה זו מבוטאת באגדה על "ארבעת השבויים", שהיו לה מהלכים בימי
הביניים, והיא מתארת איך התורה הגיעה לאירופה. באניה אתה נסעו ארבעה
חכמים: ר' הושיאל, רבי משה ורבי זנוך בנו, ורבי זמריה ברבי אלחנן.
בספר האניה "מכר את ר' זמריה באלכסנדריה של מצרים... את רבי הושיאל
באפריקה אשר בחוף הים. ובטעם עלה אל מדינת ליירואן... ובא השליש לקורטובה
ומכר טע את רבי משה ורבי זנוך בנו ופדוהו אנשי קורטובה...". "הקול נשמע
בכל ארץ ספרד וארץ המערב, ובאו כל התלמידים לקרות לפניו. וכל השאלות
שהיו עולות מן הישיבות טאלו כמנו"¹⁰. וכך קמה תכונת התורה. למי אגדה
זו רצה אלועים שיתפזרו ארבעת השבויים, וכל אחד מהם יקיים מרכז תורה
במזרח. בלי להכנס למהלוקה ההיסטוריונים אם באמת קרה דבר זה במציאות
או שאיזה מקום באו ארבעה הגדולים האלה - הרי אגדה זו, כמו רוב האגדות,
מבטאת בתוכה אמת היסטורית בדרך ציורית, כי לאמיתו של דבר, נפוצה התורה
בכל הארצות הללו מכוונת על הישיבות החדשות, משום שקיבלו את הסו"ת מן
הישיבות, ומשום שלמדו הכמים אצלו. וכך נחגלגלו הדברים שמן המאה האחת-
עשרה ואילך, אנו מדברים על הנהגתם של היהודים במערב אירופה ובשאר
מחוזות התפוצה, בלג זיקה למרכז הבבלי.

ב. הישיבה בברבנות

בברבנות נוטה מרכז התורה בצרפת, אחרי שקארל הגדול הביא במגדד

את רבי מכיר הבבלי, אשר נעשה למנהיג הקהילה שמנתה אז כבר כמה אלפי יהודים¹¹. הוא קבל סמכות גדולה כזו שהגויים קראו לו ולצאצאיו "מלכי היהודים אשר בפרובינצה". לדעתו של אייגוס, תואר הכבוד "נשיא", שמטפחה ר' מכיר פיארחה את עצמה, מראה אולי שהם הגיעו לצרפת מארץ ישראל, ולא מבבל¹².

על משפחת המכירי אמרו הקדמונים, כי "לא פסקה מהם גדולה וממשלה ותורה", במשך ארבע מאות וחמשים שנה. ועל הישיבה בנרבונה, שרבי מכיר הקים, ללמד בחורי ישראל תורה¹³, אמרו: "נר בינה בנרבונה לא כבה"¹⁴. צאצאיו של ר' מכיר היו לא רק "נשיאים", כלומר, מנהיגים פוליטיים של קהילתם, כי אם גם גדולים בתורה ובחכמה.

בתחילת המאה הי"א, אנו מוצאים את הנשיא רבי טודרוס שלפי המסורה, נשא גם את התואר "גאון", ונתפרסם כגלול בתורה. בנו היה ר' קלונימוס הגדול, שזכה לתורה ולגדולה כאחד, עם זקנה ושבח טובה¹⁵. ממשפחת מכיר, יצאו מנהיגים שהנהיגו את קהלת נרבונה במשך 250 שנה.

בכל זאת, בגלל התעסקותם הפוליטית של משפחת ר' מכיר, מצאה לה בנרבונה משפחה אחרת מקום להתגדר בה, וראש הישיבה הראשון של נרבונה היה רבי אבון, שחי בנרבונה במחצית הראשונה של המאה העשירית. מילא את מקומו אחריו, בנו, רבי משה, שכינו אותו "רבנא משה" - תואר שזכו לו רק חכמי תורה גדולים. הבן הכי חשוב במשפחה זו היה בנו של רבי משה "ר' יעקב הנביא וגאון". קראו לו גם "רבנא יעקב"¹⁶ ו"מרנא יעקב"¹⁷. ממנו נשארה ההשוכה הראשונה מדרום צרפת, כפי שמעיד "בעל ספר הקבלה". "הראשון הידוע לנו בקבלותינו ר' יעקב הנביא גאון בר' משה בר' אבון"¹⁸.

בנו של ר' יעקב, היה ר' משה הדרשן, ראש ישיבה בנרבונה. ר' נתן בר' יחיאל, בעל ה"ערוך", שלמד בנרבונה באמצע המאה האחת-עשרה, מביא פרושים לחלמוד, בשמו של ר' משה ראש הישיבה בן ר' יעקב בן ר' משה בן

ר' אבון מנרבונה¹⁹.

באמצע המאה העשירית, קם חכם גדול בעיר הזאת²⁰, רבי יהודה בן מאיר, ליאון או ליאונטיין²¹. מחכמתו הרבה לא נותר דבר בכתובים, אך ידוע שהיה אב ב"ד בימיו²², ואפשר ללמוד גדולתו, מן התלמיד אשר העמיד, הלא הוא רבנו גרשום בן יהודה. עליו - על רבי ליאונטיין - כתב רבנו גרשם: "שר' ליאון רבי שלמדני רוב תלמודי זצ"ל, חכם כופלא, לא טבר להא... ונראה דברי ר' ליאון רבי מדבריהם"²³. השובה אחת שנשארה מרבי יהודה ליאונטיין, היא בעלת חשיבות היסטורית רבה, כי ממנה אנו לומרים את היסודות של המשטר הדמוקרטי של הקהילות.

בנרבונה ובשאר ערי צרפת הדרומית, קמו החלוצים הראשונים, לא רק בשטח התלמוד וההלכה, כי אם גם בלימוד המקרא. כאן התפתחה לראשונה במאה העשיריה והאחת-עשרה דרישת המקרא בשני ענפיה: הדרשנות והפרשנות. הדרשנים הוציאו מן המקורות חומר לדרוש ולמוסר כרוח האגדה התלמודית והמדרש, והרצו בדרשותיהם שבעל-פה או בכתב שיטות שונות בחקר אלוקי ובתורת המידות; ואילו הפרשנים הסתפקו בביאור דקדוקי ופשוטי של הכתובים. הסבירו כל הדבר הקשה בלשון פשוטה, ויש שתרגמו מלים עבריות לצרפתית או לרומית.

מראשוני האסכולה הפרשנית בצרפת, היה הפרשן מנחם בר-חלבו. ר' מנחם נולד בסביבת נרבונה וקיבל שם תורה מפי ר' יהודה בנו של ר' משה הדרשן. הוא יצא אחר-כך לצרפת הצפונית. ספר "הפתרונים" שלו הוא אחד הנסיונות הראשונים במערב לבאר את המקרא מצד הדקדוק והלשון, לכן כינו אותו בשם "הקרא", על שם בקיאותו הרבה בספרי המקרא וטיפולו בפירושים על דרך הפשט. מן הפירושים הרחב נשתמרו כמה קטעים מכל ספרי המקרא, חוץ מחמשה חומשי תורה. ה"פתרונים" נמסרו לנו בפירושי של שארן וחלמידו יוסף קרא, שמעיד על עצמו: "כל ימי למדני ר' מנחם בר' חלבי אחי אבא". ר' יוסף קרא למד גם מפי רש"י²³, ואף רש"י עצמו מסתייע לפעמים במנחם²⁴.

ביחוד בספר יחזקאל. בפירושים אלו מצאנו לראשונה תרגום מלים שבטקרא ללשונות אירופה (בלע"ז) ביחוד לצרפתית, אבל לפעמים גם לרומית וגרמנית בכתב עברי. מלבד פירושים למקרא חיבר גם פירושים לפיוסים²⁵.

מראשוני הדרשנים בצרפת, היה ר' משה הדרשן מנרבונה. כפי שראינו, היה חכם זה, בן למשפחה מפורסמת בתורתה, שהקימה במשך כמה דורות, ראשי ישיבה בנרבונה. אם כי בחור ראש ישיבה הורה לתלמידיו הלכה ופירש לפנייהם את התלמוד, הנה עיקר החענינותו ופעילותו הספרותית היתה בשטח המדרש והאגדה. הוא חיבר ספר מדרשי גדול על התורה, בשם "יסודו של ר' משה הדרשן", שבו סלל לו דרך מיוחדת המבדילה אותו מכל הדרשנים ומחברי ספרי פירושים שלפניו ושלאחריו. ספרו לא הגיע אלינו במקורו וידוע לנו רק מעיבודים וקיצורים, או מהבאות בספרי מחברים שונים, בעיקר על ידי רש"י²⁶. ואף על פי כן, נוכל על פיהם לראות את חכונתו ודרכו המיוחדת ביצירתו.

בבקיאותו באגדה ובכוחו הכביר למצוא השוואות מפתיעות ורמזים במקראות, סלל לו ר' משה הדרשן, דרך בדרשותיו, שפרו²⁷ אלבק, קורא לה, דרך ה"השוואה", שרשה נעוץ במדרשים הקדומים שרגילים לומר שדבר זה השתמש בכל המדרשים ושאל גם מן הספרים הגנוזים והחיצונים, ביחוד השתמש בספרות מ"חוג הנוף", כגון בספר היוכלות וצוואות י"ב שבטים ועוד. הוא מרבה להביא את מדרש חדשא, שקוראו על שם ר' פינחס בן יאיר, משום שמתחיל במאמר ר' פינחס בן יאיר, כשם שקורא לכמה חיבורים אחרים על שם חכמים הנזכרים בראשם.

רואים אנו איפוא, שלימוד החלמוד וההלכה, המקרא, הפרשנות והדרשנות, היה מאד מפותח בבתי המדרש של נרבונה ובסביבתה²⁸, אולם יען כי רבנו ברשם, העביר בצאתו מנרבונה הצרפתית למגנצה הגרמנית את מרכז התורה לאשכנז, על כן היה משכן בחירי חכמי הדור, שבאו אחריו, במגנצה, באשר הם היו בחירי חלמידי "טאור הגולה".

ג. הישיבה במגנצה

משה בן ר' קלונימוס, שהובא לגרמניה על-ידי קארל החם, עמד בראש הישיבה במגנצה. הוא היה מגדולי חכמי דורו, והיה הראשון מביין חכמי מערב אירופה, שיצירותיו נשמרו עד ימינו אנו, כי הם הועתקו בתוך קבצי תשובות הגאונים ביחד עם תשובות גאוני בבת. לפעמים מכונה ר' קלונימוס בתואר "גאון" או "הגדול". בתשובותיו הוא מסתמך על מה שכתבו סמתיבתה, כלומר מן הישיבות הבבליות. בהוראותיו הוא מגלה עצמיות וכח הכרעה, אולם כמה פעמים הוא מודה "לא שמענו מרבוהנו וגם לא ראינו פירושו", והוא מוסר את דעתו וההשערה בלבד.

ר' קלונימוס נשתבח גם כפייטן גדול וכמה מפיושיו למועדים, נחקקו במחזור אשכנז. רבנו גרשם מאור הגולה, בתשובתו המפורסמת בעניין הפיוטים, מסתמך על הפייטנים הקדמונים, ינאי והקליר, ומוסיף "וגם רבנו קלונימוס זצ"ל, שחכם גדול היה בפייט קרובות לכל הרגלים והזכיר גם אגדה וענינים הרבה. ור' משולם בנו, ידענו שחכם גדול היה בפייט קרובה לצום כפור וכו', ויש ללמוד מהן ולא לבטל קרובות שהן שבת הקב"ה"²⁹.

לא ידוע לנו הרבה מחייו של ר' משולם בר' קלונימוס מלוקה. מתשובתו של רבנו גרשום שהזכרנו, אנו למדיט שהיה פייטן גדול, אבל רבנו גרשם לא למד אצלו, כי אינו קורא לו רבו. עובדה זו הביאה למחלוקת בין ההיסטוריונים. יש אומרים שר' משולם נפרד מאביו, ונשאר רוב ימיו בלוקה שבאיטליה, ורק לפני פטירתו, עבר למגנצה. ואילו הסטוריונים אחרים סבורים, כי משולם חי רוב ימיו באשכנז³⁰. הוא עמד בקשרים עם ר' שמעון בר' יצחק הגדול במגנצה³¹, והשיב לשאלות בית הדין אשר בארדלי³² ולחכמי נרבונה³³. כמו כן עמד בקשרים עם גאוני בבל, ונשתמרה רשימה של חמש עשרה שאלות, ששאל מרב טרירא ורב האי, גאוני פומבדיהא. כולן - בירורים בענייני גירסאות ופירושי מלים קשות בתלמוד. אחדות מתשובות אלה מובאות על שמו של ר' משולם ברש"י ותוספות. רש"י מכנה את ר' משולם בתואר "גאון"³⁴.

הוא היה גם הפורה ביותר בין פייטני הדור ההוא. בתפילת יום הכפורים, מרובים פיוטיו הנשגבים, המגיעים לפעמים למעלה מזמורי החהלים. אמנם רק בתוכן, ולא בצורה. בתפילת פסח נכנסו גם כן קצת פיוטים, המיוחדים למשולם, ובהם בת ציון הנדחת משוחחת עם דוד נעוריה, עם אלוקים, כמתכונת השיחות ב"שיר השירים". פיוטו מסוג זה "ברח דודי", הוא מרגלית נאה בשירת בית הכנסת³⁵.

נוסף למשפחת קלונימוס, היתה בגרמניה משפחה עתיקה אחרת, משפחת רבנו אבון הגדול. ממשפחת חכמים זו, לא נשארו לנו שום ספרים ולא קבצים של דברי תורה. ידועים לנו רק שמותיהם. במאה התשיעית, החישוב בעיר מגנצה, הגדול רבי שמעון ממנש (עיר במערב צרפת) ולו בן, הנודע בשם רבי יוסף הזקן, אביו של ר' אבון.

על רבי אבון, בן רבי יוסף נאמר, כי היה "גדול בחכמה, בתורה ובעושר"³⁶. אף נטה רבי אבון אל הנסחרות "ובסודי סודות, לדרוש כל אות במ"ט פנים"³⁷.

לרבנו אבון היו שני בנים גדולים בתורה. רבנו יצחק החסיד, ורבנו יהושע החסיד, ושני נכדים - רבנו שמעון בן רבנו יצחק (למדן גדול ופיטן מפורסם), ורבנו יצחק בן רבנו יהושע החסיד, ונין - רבנו אליעזר הגדול, בן רבנו יצחק³⁸.

קשה לדעת בברור, בן איזה דור מששת דורות במשפחה המיוחדת הזו, יצא מצרפת לאשכנז, אך לפי סגנון היחס המסור לנו, נראים הדברים, כי רבי אבון, כבר היה מיושבי אשכנז, ואולי אפילו מיושבי עיר מגנצה.

רבנו גרשום, שנולד וגדל בצרפת³⁹, בא למגנצה בזמנו של רבי שמעון בר' יצחק בר' אבון, שנולד בשנת 950, ועמד בראש הקהילה במגנצה.

על פי מסורת אחת למדו רבי שמעון ורבנו גרשם תורה ביחד⁴⁰, והביאו

שאלות לפנייהם בבית המדרש. אגדה מוסרת, כי ר' שמעון "בא מבית דוד", וכי היה "מראהו כמלאך ה' צבאות", ואף נשא "אשה מגדולי המלכות". מסתבר,

כי היה עובר לפני התיבה כשליח ציבור, וחיבה יחרה היחה נודעת לו מקהילתו. הוא מכונה דרך כבוד "רבנא שמעון", ואף הוסיפו לשמו את הכינויים "הגדול", "הצדיק" והמלומד בנסיים"⁴¹, וגם קראו לו "השמעוני", כאחד המפורסמים בארץ. שמו נזכר בפנקסי הקהילות לברכה, ונאמר עליו "שטרה בעבור הקהילות והאיר עיני הגולה בתורתו", ואף "ביטל גזירות".

ר' שמעון נחשב גם בין גדולי הפייטנים באשכנז, והיה אחד המעטים שם, שהרהיבו עוז בנפשם לחבר "קרובות" (סדרי פיוטים לשמנה עשרה ברכות). הוא גם היה אחד ממחברי הסליחות הראשונים, וזכה שפיוטיו נחקבלו בכל קהילות אשכנז וצרפת. בזמנו של רבנו גרשם היה במגנצה גם אחיו של רבנו שמעון הגדול, רבנו אליעזר, שחתם עם רבי יהודה ליאונטיין על החשובה לקהילת טרויש (שמבארית באריכות את היטודות של המשטר הדמוקרטי של הקהילות).

בבוא רבנו גרשם לארץ אשכנז, נתאחדה תורת ישראל, שבאה למערב אירופה ממקורות שונים, ויצרו את ישיבתו הגדולה והנפלאה של רבנו גרשם, שנהרו אליה תלמידים מאשכנז עד איטליה⁴².

וכפי שראינו למעלה, הושיב אז רבנו גרשם מאור הגולה⁴³, ועד חכמי אשכנז, שהוציאו את התקנות החשובות הנודעות בשם "תקנות רבנו גרשם"⁴⁴.

אולם רבנו גרשם עסק בהרבה שטחים נוספים. בזמנו התרחב לימוד התלמוד במגנצה ובשאר ישיבות הריינוס, כי לימוד התורה, שמירת המצוות והנחגה בדרכי חסידות, לא הצטנצמו לחוג מצומצם של חסידים ומלומדים, כי אם לכל החוגים והשכבות, ומכיון שלא כולם יכלו ללמוד את התלמוד ללא פירוש, ובמיוחד שרבו נוטחאות התלמוד שהובאו לצרפת ואשכנז מארצות שונות, גרם לערבוביה בין הלומדים - טרה רבנו גרשם והגיה את כל התלמוד. הוא קבע גירסה אחידה בנוטחאות המסופקות ותלמידיו העתיקו מן הספרים שלו, ולמדו לפי הנוסח של ספרי הרגמ"ה.

נוסף לכך התחיל להתגבש פירוש לתלמוד מן הביאורים שתלמידי הישיבה שמעו מפי מוריהם, בישיבת מגנצה, שהרגמ"ה עמד בראשה. פירוש זה יטודו

היה כנראה של הרגמ"ה אלא שבמשך הזמן נשחרבבו לחוכו דברי אחרים, ולא ידוע מה יצא מפי הרגמ"ה ומה שייך לאחרים.⁴⁵

רבנו גרשם היה גם כן מגדולי הפוסקים בדורו ונשארו הרבה תשובות ממנו⁴⁶, המטפלות בכל הבעיות הנוגעות לחיי היום-יום של היהודי, לפי ההלכה.

הרגמ"ה קבע את המקרא כיסוד הלימוד. לשיטתו לא התכן ידיעת התלמוד בלי ידיעה יסודית בתנ"ך. הרגמ"ה ראה שאפילו לאחר שנקבעה המסורת עוד המשיכו לעסוק בה אנשים שונים והוסיפו עליה משלהם, הוא החליט איפא להעמיד נוסח אחד ומתוקן. הרגמ"ה העתיק את המסורה הגדולה וגם הגייה⁴⁷. הוא גם עסק בפיוט, ונשחמרו ממנו עשרה פיוטים וכולם - הם מסוג אחד, סליחות: לערב ראש השנה, לצום גדליה, לעשרת ימי תשובה וליום הכפורים. ולפי המוטיבים של הסליחות, נראה שכולן נחברו בימי הגזירות במגנצה ואחריהם.

ד. רבי יוסף טוב עלם (הריט"ע)

ראינו כבר איך שרבי יוסף, בן דורו של הרגמ"ה, השפיע על עמידת חוקי הקהילות על בסיס מוסרי ודמוקרטי. אולם רבי יוסף הצטיין, לא רק כפוסק ומנהיג, כי אם בכל השטחים שחכמי אשכנז וצרפת יצרו בדורות שלפני מסעי הצלב. ניתוח מפורט יותר של יצירותיו של רבנו יוסף טוב-עלם, יתן לנו מושג, גם על אופיין וטיבן של יצירותיהם הרבות של גדולי מערב אירופה בדורות ההם.

רוב ספריו אבדו, ולא הגיעו אלינו מהם אלא קטעים, שהובאו בספרי הקדמונים. את פירושו על התורה היללו מאד רואיו: "והחכם ר' יוסף טוב עלם חבר ספרים רבים ונכבדים ופירש תורה שבכתב, פירוש נחמד מאד"⁴⁸. הוא השתדל גם-כן לכתוב את ספרי התורה על פי חוקי הדקדוק והמסורה⁴⁹. "מכתיבות רבנו יוסף טוב עלם, העתקה אלפא ביחא מאוחיות גדולות

הוא גם חיבר ספר "חקון שטרות", הוא קובץ טופסי שטרות ודיניהם, שהובא אצל כמה פוסקים ראשונים, ולא הגיע אלינו. "וכן כתוב בחיקון שטרות של הר"ר יוסף ט"ע...⁵¹ נתיחס לו גם ספר הלכי בשם "בן פורחא", אולם החוקרים מפקפקים ביחס ספר זה לריט"ע.

ידיד וחבר ללמוד לר"י יוסף טוב עלם, היה רבנו אליהו הזקן בר"מנחם ממדינת מנש, בעל אחותו של רב האי גאון. "וכבר נחלקו על הקרובות (שני חכמים אלה נחלקו בענין אמירת קרובות ופיוטים בחוך שמונה עשרה), ועלתה בידם מותר ומצוה מן המוכרח...⁵²"

ידידו זה של הריט"ע, הכניס בו אהבה לתורת בבל, אשר רמה קרנה במחוזות קירואן וספרד, אבל לא בצרפת ואשכנז, ששם גברה יד תורת חכמי איטליה בדורות הראשונים. "סהספרדים היה להם חבור יותר עם חכמי בבל, מהצרפתים, אשר היה להם חבור יותר עם אנשי ארץ ישראל ע"י חכמי איטליה"⁵³. על כן ראה טוב-עלם כחטקיד חשוב, להפיץ את תורת גאוני בבל בין גדולי מערב אירופה, בסדרו להם את חשובות הגאונים ואת ספר "הלכות גדולות", לרבי שמעון קיירא, אשר עקרו הוא תמצית ההלכות הפסוקות, אשר לרב יהודאי גאון ואת "סדר תנאים ואמוראים"; "כהלכות גדולות שכתב ר"י טוב עלם וכתוב בסופו סליק ספרא דרב יהודאי גאון"⁵⁴. כל הספרים האלה היו מצויים בבבל, בספרד ובקירואן, אך רבנו יוסף הפיץ אותם גם בצרפת ואשכנז.

גם התוספות בש"ס, מזכירות את עבודה הפוריה של ריט"ע, ביצירה עצמאית ובאיסוף כתבי הגאונים, שקדמו לו. "ולה"ר יוסף טוב עלם, שכתב בסדרו...⁵⁵ "ובתשובות הגאונים שכתב רבנו יוסף ט"ע מצא ר"ת"⁵⁶. "ובהלכה פסוקה דרב יהודאי בהלכות נידה מכתב הר"י יוסף טוב עלם, יש כמו בהלכות שלנו"⁵⁷. "וגם ב"סדר תנאים ואמוראים" נתיבתי יד הרב הגדול רבי יוסף טוב עלם פוסק הלכה כמותו (כרבי יהושע בן לוי בכל מקום"⁵⁸. "וכן פירשתי (כנראה ר"י ברוך שנזכר שם בתוספות) בסדר ביעור חמץ בקרובץ שבת הגדול, שיסד רבנו יוסף ט"ע".⁵⁹

רב היה ערכו של ר' יוסף טוב עלם לא רק בשכח ההלכה ועריכת ספרותה,

כי אם גם כפייטן. הוא היה פייטן פורה וקישט כמעט את כל המועדות בפיוטיו. הרבה מהם אבדו, אבל כמה עשרות הגיעו אלינו, ויש מהם שנכנסו למחזור האשכנזי ונאמרים עד היום.

כפי שראינו, לא היה הריט"ע יוצא מכלל הרבנים ביצירה הפיוטית. בספרות הזמן ההוא חפס מקום חשוב בצד התלמוד והפרשנות. גם הפיוט, היא השירה הדתית, שהיה בה משום המשך מזמורי התהילים: מארץ ישראל ומכבל באה מתחילה לאיטליה ומשם עברה לספרותם של יהודי צרפת ואשכנז. בית המדרש ובית הכנסת היו קשורים זה בזה, ואותם הרבנים עצמם, שחיברו פסקי דינים, יצרו גם פיוטים.

בפיוטים של רבנו טוב-עלם, כמו בשאר הפיוטים של פייטני מערב עירופה בדורות ההם, מצא לו ביטוי רגש דתי-לאומי עמוק. בפיוט הבא הביע הריט"ע את טכאוביו לגורל עמו העשוק והרצוק: "אריות הדיחו מזורה/ מביח לשכוח ועזרה/ מאין הבקש עזרה/ - - - - הרטו מרום הרים/ ארצי בזאו נחרים/ לשצוך דם ממהרים - - - / כזכרי ביה מנוחה - מקום זבח ומנחה/ מלאחי יגון ואנחה; לאבל גהפך כנור/ מהי אגע בצנור/ ואתה חאיר נרי"⁶⁰.

רבנו יוסף ידע גם להביט את הדר הבריאה ולהתענג ממנה: "ארנן חסוך לבקר/ - - - גבהי דק מתח ורקע חבל להתיקר/ עשה גדולות עד אין חקר/ מלך רם מנה/ מארץ דשאים להזמינה/ נצנים ודשאים הצמיח ממנה..."⁶¹.

הוא חיאר באופן ציורי רב את עם ישראל בימי גדלותו, ובפיוט לשבת הגדול "אלוקי הרוחות לכל בשר", הרצה בקיצור את דיני הפסח, מהלכות בדיקת חמץ, הגעלה כלים, עד כל סדר ליל פסח ומסיים בקטע "חסל פסח כהלכתו", שנכנס אף הוא לחוך הגדת ליל פסח, בו הוא מביע את רחשי ושאיפות לבו לגאולת ציון וקבוץ גלויות: "כאשר זכינו לסדר אותו/ כן נזכה לעשותו/ זך שוכן מעונה/ קומם קהל עדת מי מנה/ בקרוב נהלי נסעי כנח/ פדויים לציון ברינה..." פיוט-הלכתי זה נהקבל בהערכה רבה בדורות

הבאים, ונחפרש על-ידי ר' שמואל בר' שלמה מפלייזא בעל התוספות (רבו של מהר"ם מרוטנברג) והובא כמה פעמים בתוספות.⁶²

גאולה ישראל תפטה מקום מרכזי בנפשו ובפיוסיו של הרט"ע. כמו שאנו רואים גם מן הפיוט הזה: "מלך-אמיץ כח ורב עלילה/ בחקע שופר אנוהו בחילה/ גבור לעמו יציץ בחמלה/ דגליו יצור מפחד לילה/ מלך-הודך צוה לעם גאולים/ ובשעות לפניך רצונם תשלים...".⁶³

ה. חכמי וגאוני לותר ומגנצה

באשכנז היחה מדינת לותרינגה, הראשונה במעלה בלמוד התלמוד, ו"גאוני לותר"⁶⁴, שרובם - חלמידי רבנו גרשם, היו נחשבים למורי התורה, שהכל צריכים לסור למשמעתם. בשם הזה היו מציינים קדם-כל את חכמי הישיבות במגנצה ובורמייזה. גדולי חכמי לותר בעת ההיא היו: רבי יעקב בן יקר במגנצה,⁶⁵ רבי יצחק הלוי בורמייזה, אבי שלשת בנים גדולי תורה, ורבי יצחק בן יהודה, מהחילה בורמייזה, ואחרי-כן במגנצה. כולם היו חלמידי רבנו גרשם.

רבנו יעקב בן רבי יקר, למד בראשונה תורה מאביו, שהיה איש חכם⁶⁶, אולם את מבחר ומרבית חורתו, לקח מפי רבנו גרשם⁶⁷. ר' יעקב בר' יקר, היה רבו המובהק של רש"י, שקורא לו "מורי הזקן". רש"י למד בבית מדרשו בורמייזה מקרא וחלמוד, ומפיו רשט את פירושו לכמה מסכתות, אף הביא כמה פסקים והוראות מטמו. הוא השפיע על רש"י לא רק בתורתו, כי אם גם במדותיו התרומיות ובענוותנותו חרבה. רש"י מעיד עליו: "כי ידעתי מדחו בחר לו בגדולה מכולם והנהיג עצמו כאסקופה הנדרסת ושם עצמו שירי שיריים ולא מלאו לבו לעטרה הראויה לו לחדש דבר בדורו"⁶⁸. בספר חסידים מסופר כי רבנו יעקב בר' יקר נוחו עדן היה מכבד בזקנו לפני ארון הקודש וכשהיו חקדל הולכים לפני המלך או לפני השלטון, היה חולץ מנעליו. אמר: אני עני, הם בכספם ואני ברחמים ובתחנונים ונמצא שהם בשלהם ואני בשלי... .

רבי יצחק הלוי, שנקרא גם "סגן לוייה"⁶⁹, היה רב ומורה הנוראה לקהלת ורמייזה, ונראים הדברים, כי אחרי מות רבנו יעקב, היה רבנו הלוי, מנהיג לכל קהילות אשכנז "שהיה דבר ומנהיג לדור ועל פיו יצאו ויבואו" תלמידיו העלו את רוב חדושי בתורה על ספר שנקרא בשם "תלמידי רבנו הלוי"⁷⁰. הוא הצטיין בענווה ובחסידות מופלגת ומסוער עליו שהיה צם גם למחרת יום הכיפורים משום ספיקא דיומא. רש"י תלמידו העריצו מאד וקראו "רבנו הקדוש" והרבה פעמים הזכירו בפירושיו למקרא ולתלמוד. במקום אחד הוא אומר: "רבנו הלוי שם לבו לפזר בשעת המכנסים שהיה דבר ומנהיג לדור ועל פיו יצאו ויבואו".

תלמיד לרבנו גרשם ולרבי אליעזר הגדול, וחבר לרבנו יעקב, היה רבנו יצחק בר יהודה הצרפתי, שגר במגנצה⁷¹. מלבד התשובות בהלכה שהשאיר⁷², נודעו גם פירושו לתלמוד. בין תלמידיו שישבו לפניו נמנה גם רש"י, שהיה קרובו, הקורא לו "רבנו הגדול" או "מורה צדק". הוא גם עמד בחליפת שאלות והשובות עם רש"י וחיבב מאד את תלמידו הגדול שקרא לו "חביבי קרובי", ופעם אף ביקשו שיבקש רחמים עליו.

חוץ משלשת גדולי ישראל אלה, שהיו שותפים בעלייתו של תלמיד אחד, אשר קם לנס ולמופת, לרבן של כל ישראל עד היום הזה - רש"י⁷³, היו בדור ההוא בצרפת ובאשכנז גדולי תורה וחכמה אחרים. ר' יהודה בר' מאיר הכהן (בערך 980-1050), גם הוא תלמידו של רבנו גרשם, ומחבר ספר הלכה ראשון במערב אירופה, בשם "ספר הדינים"⁷⁴. אח ספרו זה, כתב ר' יהודה, לפני רבנו גרשם רבו, והכניס בו תשובות רבו זה, וכן השובות של ר' משולם בר' קלונימוס וחכמים אחרים. אחדות מהוראותיו, הובאו בספרים מבית מדרשו של רש"י, כגון ספר הפרדס, האורה, ומעשה הגאונים. לחבורתו של הרגמ"ה, רבי שמעון הגדול, ור' יהודה הכהן, השתייך גם ר' יהודה הגדול, שהיה ראש לנהרגין, כנראה בגזרה של 1012.⁷⁵

גדול אחר בזמן ההוא, היה ר' אליעזר הגדול בר' יצחק (בערך 980-1050).

הוא נולד בורמייזה, וכשנחיתם בילדותו, בא לבית קרובו, ר' שמעון הגדול

במגנצה, ולמד תורה אצלו, ומפיות רבנו גרשם מאור הגולה ור' יהודה הכהן,⁷⁶ בעל ספר ה"דינים". ר' אליעזר הגדול וחברו, ר' יעקב בר' יקר, עמדו בראש ישיבת מגנצה ובין תלמידיו נמנים ר' יצחק בר' יהודה ור' יצחק הלוי, רבוחיו של רש"י. רש"י עצמו מביאו כמה פעמים בפירושו למקרא ולחלמוד, ומכנהו בתאר "הגדול" או "הגאון", וכמה מטסקיו והוראותיו תובאו בטפרים שיצאו מבית מדרשו של רש"י. לפי דעה ר' מנחם די לונזאנו בספרו "שתי ידות", היה ר' אליעזר הגדול בר' יצחק מחברה של הצואה הנקראת "ארחות חיים" והמיוחסת לחנא ר' אליעזר בן הורקנוס. צוואה זו מראה על רמה גבוהה במוסר ומדות⁷⁷ שעמדו עליה חכמי ישראל בדורו.⁷⁸

לרבנו גרשום היה אח חכם בשם ר' מכיר, אשר ישב במגנצה בתחילת המאה הי"א. ר' מכיר כתב מעין מילון שנקרא "אלף בית דר' מכיר"⁷⁹. לר' מכיר היו שני בנים, ר' נחן ור' מנחם, שהיה איש הלכה וגם פיסן ידוע.⁸⁰

בית מדרשו של רבנו גרשם, השפיע השפעה מרובה על חיי הרוח בגלילות הרינוס, של גרמניה וצרפת. "חכמי לותר" נתפרסמו עד למרחקים. במיץ, בוורמס, במיינץ ובערים אחרות, קמו למדנים גדולים. בכל מקום פעלו תלמידי רבנו גרשם: במיינץ - יהודה הכהן ואליעזר הגדול, בוורמס - יעקב בן יקר ויצחק הלוי, ועוד רבנים מצויינים בערים אחרות. אנו רואים איפוא, את חשיבותה של ישיבת מגנצה - מטוף המאה העשירית עד סוף המאה הי"א - לגבי יהדות אשכנז כולה, ועל הקרבה הגדולה שהיתה בין ישיבה זו לשאר הישיבות שבריינוס.

אחרי מות חכמי לותר, נהרו התלמידים מאשכנז וצרפת לבית מדרשו של רש"י בסרויש. הם ראו בו ממלא מקום חכמי לותר, הראוי וההגון לזה ביותר. בדורו של רש"י, במחציה השניה של המאה האחת-עשרה, היו עוד גדולי תורה רבים. חלק מהם אינם ידועים, והלק קטן מהם כן זכה להירשם בספרי הדורות.

ר"א אליעזר, בר"א יצחק הלוי (רבי של רש"י), היה תלמידו של אביו, ואף דן בהלכה לגני רש"י. שמו הובא פעמים אחדות בספרים שיצאו מבית מדרשו של רש"י. כן חיבר סליחה למנחת יום כפורים, המתחילה "אלוקי, בשר עמך מפחדך סמרי!". לרש"י היה עוד חבר בשם ר"א אליקים בר"א משלם הלוי משפיירה (בערך 1040-1110)⁸¹. גם הוא היה הלמידם של ר"א יצחק בר"א יהודה ור"א יצחק הלוי, רבותיו של רש"י. ר"א אליקים הרביץ הורה בשפיירה, ורש"י ביקר זמן מה בישיבתו. ר"א אליקים היה חותנו של ר"א יצחק בר"א אשר הלוי (ריב"א). אף הוא פירש את כל התלמוד, וכמה מן הראשונים, מביאים את פירושו ואת הוראותיו.

ר"א משולם בן ר"א משה (בערך 1010-1080)⁸². אחרי מותם של ר"א אליעזר הגדול ור"א יהודה הכהן, שהיו כנראה מוריו של ר"א משולם, נעשה הוא לפוסק החשוב ביותר בנרבונה. הוא עמד בקשרי שו"ת עם גאוני ישראל ובבל. הרבה מפירושו והוראותיו נמצאים בספרים שיצאו מבית מדרשו של רש"י.

גדולי תורה אחרים, הידועים לנו מן המאה האחת-עשרה, כי נשאר מהם שו"ת, הם ר"א יצחק בן מנחם⁸³, ר"א דוד הלוי, ר"א יצחק בן יהודה⁸⁴, ר"א יצחק הלוי⁸⁵, ר"א שלמה בן שמשון, ר"א שלמה בן יצחק⁸⁶, ר"א יצחק בן משה, ו"א קלונימוס הזקן⁸⁷, ר"א מאיר בר"א יצחק, ש"ץ⁸⁸, ר"א יהודה בן ר"א ברוך⁸⁹ ור"א יהודה בן ר"א קלונימוס⁹⁰.

ראינו, איפוא, שאם כי בתחילת תריחת היהדות במערב אירופה, היו שתי הישיבות של נרבונה ומגנצה, המקור שממנו יצאו גדולי ישראל באשכנז ובצרפת, הרי מדורו של רבנו גרשום, היו מנהיגי הקהילות, רובם ככולם, תלמידי רבנו גרשום, והשתייכו ל"חכמי לוחר", ואחר-כך לבית מדרשו של רש"י ז"ל.

ו. השפעתם של גדולי צרפת ואשכנז על הדורות הבאים.

גדולתה והישגיה של תקופה היסטורית מסויימת, נמדדת לפי מה שהיה לעצמה, ולפי מה שהרמה לדורות שבאו אחריה: האם הקלה או הכבידה; ההביאה פחרונות או קשיים. ראינו ששלש מאות השנים שלפני מסעי הצלב, היו תקופת הפריחה של

יהדות אשכנז, מבחינת החכמים, שפעלו בה, ביצירותיה ובהישגיה. אולם מותר גם לומר שגם במה שתרמה לדורות אחיה, היה תקופה זו בין הגדולות ביותר בחולדות ישראל, כי בה הונחו היסודות לקיומו של עם ישראל עד היום, והוטבעו הצורה והתוכן, שהיהדות תקבל והדרך בה תלך ותתקדם.

חיי הקהילה היהודית בגלות, והאידיאליים שלה, התגבשו בתקופה זו והיוו ציוני דרך לכל הקהילות היהודיות מאז ועד היום. גם דמות הנהגת העדה היהודית, עוצבה בזמן ההוא, והישגה הראשון היה עמידת חיי המשפחה של היהודים, על בסיס איתן ויציב. בראשונה נקבעה באורח חוקי דמותה של המשפחה המונוגומית, ונאסר על יהודי לגרש את אשתו בעל כרחיה. הישג זה הושלם על ידי שורה של תקנות וחשובות הרבנים האוסרות על הבעל להכות את אשתו.

גדולי חכמי אשכנז וצרפת הקדמונים, השאירו גם כן לדורות, שבאו אחריהם, אלפי פסקים, הלכות ומנהגים, בספרים שכתבו תלמידי רש"י ו"בעלי התוספות", ומפיהם היו כל יהודי גרמניה, צרפת, אנגליה, פולין, ליטא וכו', באלף השנים האחרונות.

בזמן ההוא הונהג חינוך חובה לכל ילדי ישראל. בזמן שהנוצרים במערב אירופה, היו ברובם המכריע אנאלפביתים, ורק חכמים והנזירים ידעו קרוא וכתוב, באותה שעה עצמה, ידעו כמעט כל הגברים היהודיים, באותם המקומות קריאה וכתובה, ורובם ידעו פרק בתורה כבמשנה. מצב זה נשאר ביהדות אירופה בדורות הבאים. במאה השתים עשרה מעיד מלומד נוצרי כי "היהודים מתוך קנאת ה' ואהבת תורתו, שולחים את כל בניהם ללמוד, כדי שיבינו בתורת ה'". היהודי, גם העני שבעניים, אם יש לו עשרה בנים, ישלח אותם ללמוד בשביל הבנת תורת ה'; ולא רק את הבנים, אלא אף את הבנות⁹¹. הישיבות של נרבונה, מגנצה, טרויש ושל וורמס, היו הישיבות הראשונות של יהודי מערב אירופה, שבעקבותיהן הלכו ישיבות אשכנז באלף השנים שלאחריהן.

גם האהבה לספר הוטבעה בתקופה ההיא. ראינו איך שרבנו יוסף טוב עלם

טרם לאסוף את חשובות הגאונים ולהפיצם. הוא העתיק את ספרי הקודש בכהן

יד נאה, ובאופן מדוייק, כדי לעזור ולעודד את הלמוד בהם. בה בשעה שבעולם הנוצרי, הספרים הם חשמיש של כנזר, ועניינינו של כומר, מתחילים הספרים לעמוד אצל היהודים במרכז חייהם. ואכן, שורה ארוכה של מעורות מן המאה השתים עשרה מאמתה זאת.

הנה, למשל, אומר טפר הסידים: "אדם שהולך במדינה ויש לו כסף לקנות סחורה ומצא ספרים שאין כיוצא בהם בעירו, כגון פירושים ותוספות, או במקום יקרים קלפיט וסופריט, ואין ספק בספרים כנגד הלומדים, או אין לחינוכות חוטשים - מצוה לקנות ספרים ולמכרם"⁹². וספר הסידים מצוה, ש"הקונה ספרים אל יאמר רע"⁹³, כדי להוריד מחירם. והיו החסידים מספרים, ש"אחד היו לו ספרים והיה משאילן שילמדו בהן (ואלה לא היו ספרים מודפסים, אלא מועותקים) והיה מצווה לבניו: הזהרו, כשיהיה לכם קטטה עם בני-אדם, שלא המנעו להשאיל הספרים לאוחם שמחוקטטים עמכם"⁹⁴. "חסיד אחד מת. והיה לו ספרים הרבה. באו יורשיו ומכרו כל ספריו. והצדיקים היו מתאנחים על שהיורשין מוכרין ספריהם. והיה לשם חכם אחד, אמרו אל תאנחו, אגיד לכם איזה עוון גרם שאין הספרים ביד היורשין, כי לא היה משאיל ספריו לבני אדם. כי היה אומר: אני זקן, ואם ישששו אותם יהיו נמתקין ולא אוכל לראות. אין לאדם לחשוב כן, כי טוב לו לאדם שילמדו בספריו וימחקו משהיו הספרים במקום המוצנע ולא ילמדו בהם"⁹⁵. היו מחפשים אחרי ספרים כדי להעתיק מהם. במאה השלוש-עשרה שומעים על יהודי ששאל ספר להעתיק ממנו "בני"ב דיגרים עד חצי שנה", והמשאיל טוען, ש"יהודי אחר רצה ליתן ליטרא, ועבור אהבתי ואהבתך השכירה (בעלת הספר) לך"⁹⁶. כללו של דבר, הספר הוא מיצרן ראשון במעלה בחיי היהודים באותה תקופה, מיצרן שדואגים לו ורואים בסירוב לתתו למישהו קמצנות איומה ביותר, שרואים אותו כמורה ומדריך באומה, המוליך בדרך הישרה"⁹⁷.

השיטות ודרכי הפירוש השונים של התורה והתלמוד - יסודותיהם, הונחו בזמן ההוא ע"י ר' משה הדרשן, ר' פנחס בן ר' חלבו ורבנו גרשם, שקבע את הנוסח המדוייק של התלמוד, ופירס אותו ועשהו על ידי כך כספו פתוח לכל הדורות. רש"י

חלמיד תלמידו, מעידו "רבנו גרשם, זכר צדיק וקדוש לברכה, שהאיר עיני גולה, וכולנו מפיו חיים, וכל גלות אשכנז וכתיים (הארצות שעל שפת הים) תלמידי תלמידיו הם..."⁹⁸ ואין צורך להרחיב את הדיבור על דש"י עצמו שבפירושו לתורה ולתלמוד, נעזר כל יהודי עד ימינו אנו.

שרשיה של החסידות, כתפיסה דתית יהודית מיוחדת, שהתבטאה בקידוש השם "בספר החסידים", ואחר-כך בתנועת החסידות שיצר ר' ישראל בעל שם טוב, גם היא, הונחו במערב אירופה, בהקופה שלפניו מסעי הצלב.

פרשה ידועה זו של קידוש השם, בימי מסע הצלב, לא באה כחוק ספונטניו רגעית. היא הסכה למסכת חיים עוד בדורות שלפני כן. כשבאו והציעו ליהודים לקבל את אות הצלב, כבר היתה בידיהם מסורת של איבה עוד מימי המשנה והתלמוד. לא רק כלפי התורות התיאולוגיות של הנצרות, אלא גם כלפי הדמות שהמציאו להם להעריצה. רבנו גרשם מאור הגולה כותב באחד מפיוטיו: "גוזרים עלינו... העצב נבנה לקבל אלוה, השתחוות לסמל, לפניו לפלוח... זאת בשמעי אשיב השובה למריבי: חלילה לי לשכחי ולעזבי חטיבת אל אלהי אבי... סמא ומח חדש הבא מקרוב, טיבו מה אצלי ערבתי לערב"⁹⁹. רבנו גרשם ניסח בצורה כה חזקה את הבוז שהיהודים בימי מסעי הצלב הרגישו, לדמות שהנוצרים העריצוה. קידוש השם לא יכל היה לבוא כלי מנהיגות רוחנית, שהכינה את העם לקראתו, והביאה את יהדות אשכנז להגיב כדרך שהגיבה על הזעזוע של מסעי הצלב.

הערות לפרק ראשון

- 1. יוסף בן מתתיהו. קדמוניות היהודים, כרך ב; י"ז, יג, יב: י"ה, ז, ב.
- 2. "שלשלת הקבלה" (דפוס וונציאה, שמ"ז), דף י"ב, ע"א בשם הרד"ק.
- 3. צ. גרץ. דברי ימי ישראל, הוצ' "הד הזמן" ורשה חרס"ח, חלק שלישי, עמ' 207, בשם מעשה נסים בוך.

4. שם, עמ' 207.

5. עיין ב- Germania Judaica I, S. 69-70.

6. מן השם אדון, Dominus יש להסיק כי היתה זו משפחה של יהודים בעלי אהוזה ושלטון.

7. המלים "שלום על ישראל" הם במקור בעברית בכתובת הלטינית על מצבה

קבר בנרבונה. ראה P. Frew Corpus Inscriptionum Judaicarum No. 670

8. עיין שם סי' 670. והשווה גם הכתובות האחרות הכבואה ומנוהחות שם, סי'

666 ואילך; הכתובת המעניינת משנ' 700 לערך שנמצאה ב- Auch שבמחוז Gers (פריז, סי' 671), מציינת, כנראה, הרומה שהרים יהודי בשם יונה לטובת ביה הכנסת.

9. צ. גרץ, דברי ימי ישראל, (בגרמנית) V.U.S. 205

10. צ. גרץ, דברי ימי ישראל, (הוצ' "יזרעאל", חל-אביב) כרך ג', עמ' 160.

11. ראה, ש. בארון, היסטוריה חברותית ודתית של עם ישראל הוצ' מסדה, חלק ד', עמ' 163.

12. שם, חלק ד', עמ' 12.

13. צ. גרץ, דברי ימי ישראל, כרך שלישי, עמ' 163.

14. הגם שבורגונדיה איבדה את עצמאותה בשנת 534, וכמוה גם שטחים וויזיגוטיים

רבים נתפשו בסנים שלאחר מכן בידי הפראנקים, לא ירדה קרנה של השיטה הרומית שם; השפעתה המחמדת נתחזקה עקב ההערצה והכבוד שחולקים הדורות ההם, במידה הולכת וגוברת, למנהג-ראשונים. יתר על כן: שומה עלינו לתת

את הדעת על כך, שהחוק הפראנקי כשהוא לעצמו, ובמיוחד ה- Lex Salica

הושפע גם ממושגי ההלכה היהודית. ר' אה הכמונה ששרטט בהפלגה פורתא

J.J. Rabinowitz, The Influence of Jewish Law upon the Development

- of Frankish Law". Jewish Law, 220 sqq. בספרו ;PAAJR, XVI, 205-24
15. ארונים מספר 32 (Regesten zur Geschichte der Juden im frankischen und deutschen Reiche bis zum Jahre 1273, Berlin, 1337)
16. צ. גבוקן "דברי ימי ישראל" (וורסא, תרנ"ד), חלק שלישי, עמ' 56.
17. ארונים סי' 32; Hefele, History IV, 17, III, 187, 207, 209, 404, 446
18. ש. דובנוב, דברי ימי עם עולם (הוצאת "דביר" ח"ש), כרך ד' עמ' 22.
19. החופעה המאפיינת את כל ארצות ההגירה - ריבוי הזכרים על פני הנקבות - הציקה בוודאי גם לרוב הקמילות היהודיות הצעירות באירופה המערבית, בימי-הביניים הקדומים. אפילו בווינוסה, היושבת בחבל-ארץ שידע ישובים יהודיים ותיקים ומבוססים משכבר-הימים, נמצאו בכתובות שנשתמרו 45 שמות זכרים לעומת 29 שמות נשים. אמנם, אפשר, שגם בווינוסה וגם ברומא יש לזקוף עודף זה של שמות זכרים, בחלקו, לזכות הנוהג להרבות דווקא בכתובות על גבי קברות גברים נפטרים (הערפה זאת עדיין סעונה הוכחה ממקור מוסמך); מכל מקום דומה, שההתרשמות בדבר עליונותם המטפרית של זכרים בקהילה היהודית, קולעת בהחלט ואיננה ניחנת להפרכה. ר' הבדיקה המתודשט של החומר האפיגראפי אצל H.L. Leon, "The Jews of Venusia", JQR, XLIV, 279
20. ועידת קלרמונט התקיימה בשנת 535...
21. החקנה האוסרת על היהודים להחזיק אומנת, מיניקה וכו' מן הנוצרים, נחקבלה לראשונה בוועידה זו באורליאן, ואושרה עוד חמש פעמים עד וועידת הכנסיה ברואן, בשנת 1074.
22. לפי האבנגליון, היה השבוע שלפני חג הפסחא, ימי היסורים של ישר.
23. לפי בארון (חלק ד' עמ' 49) באה פקודה זו כצעד נבון של זהירות; היא נחכונה למנוע תקריות בלתי-רצויות באותו סוף-שבוע שהוקדש מדי שנה בשנה לתיאור מפורט של יסורי-ישו בצליבתו ולציון החפקיד שמילאו היהודים בהסבת יסורים אלה.
24. היחה זו החלטה ראשונה בענין זה. היא נחאשרה אחר כך בוועידה מאקון (581), וועידת מו (845), והנוסה שהובא כאן הונה גם ביסודה של החלטה זו.

25. כמו, למשל, המלך כילפריך, שהשחדל לרכוש לנצרות את היהודי, שהיתה לו עמדה חשובה בחצרו. ראה להלן עמ' 26.
26. שמעון דובנוב, דברי ימי עם עולם, כרך ד' עמ' 26.
27. באיגרותיו אל באגרותיו אל באיגרותיו אלדינואריוס, הבישוף של סרדיניה, ולקיפריאנוס איש פאלרמו (MGH, I, 260 sq., 228 sq. 7. V, 26. IV)
- הציע גריגוריוס להשתמש בהנחות-מס גם לעידוד ההתנצרות בקרב עובדי-האלילים, אלא שהוא התווה קו מבטיל בין אלה לבין היהודים; יש להעניק ליהודים הממירים דתם, הנחות במיסיהם, אך המסרבים להחנצר, ישמרו על מעמדם הקודם. לא כן עובדי האלילים; אם ישאנו, ייקנסו בהעלאת שיעורי-המס. ואשר לכניכיאים - יש להחזיר את הללו בכוח לחיק האמונה הקחולית.
28. לבסוף, גריגוריוס, הוא אשר טבע את מטבע-הלשון המפורסם, שבמשך מאות השנים הבאות עתיד היה לשמש נימה מרכזית ביחסים שבין האפיפיורות והיהודים: "הילכך, כשם שליהודים לא צריכה להיגזן החירות בבחי-כנסיותיהם לעשות דבר שהוא מעבר לגבול המותר להם על-פי החוק, כך אין הם צריכים לסבול כל משפט קדום או צמצום של זכויותיהם שיש בהם משום סתירה לצדק ולסדר הישר".
29. תקנה ס' ס' אצל-1016, Mansi, Collectio, IX,
30. בבואנו להעריך החלטות ועידתיים אלה שומה עלינו לתת את הדעת על כך, כי לא כל הוועידות היו בבחינת אסיפות כלל-ארציות. יש והן לא ייצגו אלא חבלים מצומצמים של הארץ - בפרט בתקופות של פילוג הממלכה. ואף על פי כן, בעצם היוהן כצטרפות בלי הרף זו אל זו האוצר העצום של החקיקה הקאנונית הקיימת, הרגה השפעתן הכופה מגבולות סמכותן הטוגדרת ואף הן הטביעו את חותמן על עיצוב הסטאטוס היהודי בכללותו.
31. גריגוריוס מטרור Historia, VI, 5, 17, 46, ed, Arndt. MGH, I, 247, 259, 286,
32. Hefler, History, IV, 191, 207, 213 sq; 404 sq, 440, 446, 464 Mansi. Collectio, VIII 851; IX, 15 sq; 118, 934 sq.; X 542, 596
33. אפשר שפריסקום הוא-הוא טובע-המטבעות היהודי הנושא שם זה והנזכר ביחד

34. ש. בארון, היסטוריה חברותית ודתית של עם ישראל, חלק ד', עמ' 50.
35. צ. גרץ, דברי ימי ישראל, כרך שלישי, עמ' 162.
36. אפשר שתישלובה מעשי החקיקה של הוועידה בפריס משנת 614, המגלה דאגה רצינית למראה השליטה הצבאית והאדמיניסטרטיבית של יהודים בנוצרים, קדמה באמת לזרימה הניכרת של פליטים מספרד, אותה רשם הכרוניקן הצרפתי-הנוצרי בתמסיר לשנת 615.
37. אליליוס מוורונה ב- מצוטט אצל גרץ,
- בדברי ימי ישראל, כרך ג' עמ' 62, הערה 2.
38. ארוניוס ס' 61; הכרוניקה של פארדאגריוס, פרק 65. בשם זה מפולסמת כרוניקה העתיקה של שלשה מחברים, שחשיבותה היא בהיותה לעתים המקור היחידי של אותה הקופה.
39. ראה ש. בארון, היסטוריה חברותית ודתית של עם ישראל, חלק ד', עמ' 51.
40. מרמז, כנראה, על מועצה מיוחדת של הכנסייה שנתכנסה לשם כך.
41. חיי דגוברט, ארוניוס, סי' 61.
42. ר' מאיר הכהן, קודם סיפר על הגזירות בטפרד ורדיפות של היראקליוס. גם בעל עמק הבכא סבר כנראה שהיה קשר והשפעה בין הגזרות בארצות השונות, בחקופה ההיא.
43. ר' מאיר הכהן, עמק הבכא, עמ' 19.
44. ארוניוס, סי' 65.
45. הוכחה לכך היא כתובת שנמצאה בטביבת נרבונה משנת 688 עם מספר מלים עבריות, בה יהודי בשם פארגורוס, מספיד את מוחם של שלשת ילדיו. ראה הערה 7, למעלה.
- א45. א. צ'ריקובר, היסטוריה כללית (הוצ' "אמנות" הש"ו, ת"א), ספר רביעי, עמ' 56, 60, 61.

- .46 העובדה שהבישוף רב-ההשפעה של העיר ארל, קיסריוט הקדוש, מחלמט הכופות עם היהודים, קיסרג על יחסם הבוגדני כביכול, ומאידיך, העלה על נס את הקפדחם בטמירח השבח ושם אוהה דוגמה ומוסח לנוצרים - מעידה על כך, שהיהודים תפסו עמדה חשובה לעיר זו בתקופה ההיא.
- .47 בספר מלא אגדה וטפורי מעשיות שנתגלה במאה הי"ג.
- .48 Gesta Caroki Maani. הכוונה, כנראה, למלך קארל הגדול.
- .49 גם זה מוכיח, שהמדובר הוא בקארל הגדול, שהוא שלח, כידוע, משלחת מיוחדת להרוץ אל רשיד "מלך בבל" (הח' ליף של בגדד).
- .50 "ספר הקבלה", לאברהם בן רוד או אבן דאוד.
- .51 ברור שיש כאן ערבוב פרשיות. ר' מאיר בר' שמעון, שחי בנרבונה במחצית השניה של המאה הי"ג, מיחס את הנצחון על המוסלימים בקרב על-יד נרבונה (737) לא לקארל מרטל, אלא לקארל הגדול; אולם נרבונה עצמה נכבשה על-ידי הפרנקים בעזרת הגותים ע"י פיפיין בשנת 759.
- .52 לפי אגדה אחרת היה זה ר' קלונימוס.
- .53 "מלחמת מצוה", לר' מאיר בר' שמעון מנרבונה. נתפרט מכח"י פרמא ע"י נייבואר ב- *Revue des études Juives* כרך י' עמ' 98-99.
- והשוה **REJ** כרך 55 עמ' 23-27 (בטאמרו של *Regne: Etude Sur la condition des Juifs de Narbonne du Veme au Xiveme Seicle -* ניתוח מפורט של מקורות הסיפורים של "המלך היהודי" בנרבונה ועל עזרת היהודים לכיבושה של העיר; מסקנתו היא כי העיר נמסרה ע"י הגותים שבעיר לפיפיין הגוף בשנת 759: פיפיין אישר ליהודים את הזכויות שהיו להם כבר, ביניהן גם הזכות על הקרקעות וגם זכויות של הנהלה עצמית, זכויות אלה אושרו אח"כ ע"י קארל הגדול.
- .54 ראה על ר' ככיר וצאצאיו להלן פרק ד', עמ' 86.
- .55 האפיפיור סטיפן השלישי כיהן בשנות 768-772.
- .56 נראה מכאן שיהודים בעלי אחוזות עם זכויות של שלטון, היו לא

- .57. ארוניום סי' 67.
- .58. הפלטה שנשארה אחרי הרדיפות על היהודים בארצות אשכנז וצרפת.
- .59. מכוון לקארל הגדול.
- .60. היהודים שהיו לפני זה בגרמניה וברחו משם בימי הרדיפות הקודמות, ובימי קארל הגדול, שבו.
- .61. "עמק הבכא", עמ' 23, מדברי ר' יוסף הכהן על "הברית", שקארל הגדול כרת לר' קלונימוס, יש כאילו להסיק שהיה לפניו סיפורו של ר' מאיר בר' שמעון ויש גם להניח שהיה לפניו סיפורו של הראב"ד הנ"ל, אולם מאידך אין הוא מזכיר כמייסד הישיבות באשכנז את ר' מכיר אלא את ר' קלונימוס מלוקה, איש רומא. משום כך אפשר להניח, שהוא השתמש במקור שלישי שסיפר בעיקר על הישיבות באשכנז ובאיטליה.
- .62. כח"י של ר"א הרוקח, מעתק בס' "מצרף לחכמה" (וורשא 1890) פרק 12 ע' 64.
- .63. Gesch. V. 2 S. 193, Die Juden in Deutschland S. 200, B.10
- .64. Gesch, der Erzieh. S. 107
- .65. Gottesdienst, Vort 365 והשווה גם הערות אלבק בהדרשות בישראל ע' 479.
- .66. ארוניום, מס' 136.
- .67. ראה מאמרו של ביכלר ב- REJ ר' מד ע' 237.
- .68. זה מתאים יותר לתאריך של רש"ל בחש' סימן כט.
- .69. בכורי העתים שנה א', עמוד 112.
- .70. היינו, שכר העבודה של יום.
- .71. העונש על כך היה אבדן הרכוש ו"ידו הימנית תקוצץ".
- .72. חוקי קארל הגדול; ארוניום סי' 73.
- .72א. הכוונה כנראה לחומשים המסודרים בשביל בתי הכנסת.
- .73. מפקודותיו של קארל הגדול על היהודים סעיף 4; ארוניום סי' 77.
- .73א. ערבון - שאם לא ישלם לו את החוב יימכר לעבד.

74. מכיון שלפי דת ישראל אין נוהגים לחת יהודים לערבון, הרי יוצא שמצבם של הנוצרים ע"פ דתם הוא רע מזה של היהודים לפי דתם, ויש בזה משום השפלת כבודה של הנצרות.
75. בהתאם לדת ישראל, שאינה מכירה למעשה בשעבוד בעלי חוב שלא שילמו את חובותיהם.
76. מטרת החוק היחה כנראה לשים את המסחר בכלל, תחת השגחת המלכות. האוצר קיבל חלק מן הרווחים ומשום כך אסר החוק - משום חשש של הברחה - להחזיק בבית, חיטה ויין - הדברים שהיהודים היו סוחרים בהם. והסוחרים היו חייבים לרכז את המסחר בשווקים או במקומות אחרים מיוחדים לכך, ולהיות תחת פיקוח כ"סוחרי המלך". והשוה למשל הפקודה משנת 820 על חיפוש בכל מלונות הסוחרים באאכץ. "בין אלה אשר עסקיהם בשווקים או במקום אחר" (ארוניוס, סי' 79).
77. מחוקיהם של קארל הגדול ולואי החסיד ע"ד היהודים; ארוניוס סי' 76.
78. לואי החסיד היה הבן השלישי לקארל הגדול ונולד בשנת 778.
79. צ. גרץ, דברי ימי ישראל, כרך שלישי, עמ' 219.
80. ש.ס.
81. ש.ס.
82. פקודתו של לואי החסיד, פברואר 839; ארוניוס סי' 102. השוה עוד זכויות כאלה שניתנו ליהודים. ארוניוס סי' 82, 83. לואי הוציא כנראה, גם כתב זכויות יוחר כללי, כפי שיש להסיק מאחת מפקודותיו. בפרקים הללו (*Capitula*) אשר בהם "נקבעו גם החטאים שעליהם מותר להלקות את היהודים". השוה Stobbe עמ' 198.
83. הימגיסטר של היהודים" בימי לואי החסיד היה אגובראד.
84. כתב-הזכויות של לואי החסיד משנות 814-825; ארוניוס סי' 81.
85. ראה להלן הערה מס'
86. "כתבו כתבים ושלחו שלוחים לכל הקהילות אשר סביב נהר רינזוס". (מכח"י מגנצא על גזירות חתנ"ו; נייבויר-שטרן, עמ' 47).

87. "ומהם קבלו רבי גרשם ממי"ץ, והם היו גדולי לות"יר הנקובים בכמה מקומות".
(שו"ת מהרש"ל, סי' כ"ט).
88. "בעת ההיא לקחו בני קהל טריברש ספרי תורה שלהם ושמו אותם בבית חזק".
(ר' שלמה בר' שמעון; נייבויר-שטרן, עמ' 25). (הידיעה היא אמנם מימי מסע הצלב הראשון; אבל העובדה כי הקהל יש לו ספרי תורה מרובים והוא מבקש להסתירם - מוכיחה כי קהילת טרייר היא קהילה ותיקה. אף כי ידיעה זו היא הידיעה האכנה הראשונה על קיומה של הקהילה. השוה גם ארונים סי' 160 ידיעה קדומה משנת 1066. טרייר נקראה בעברית טריברש, טרברש; והשוה Germania Judaica עם' 376. שמה הלטיני היה Colonia Augusta Treverorum)
89. ארונים, סי' 119.
90. ארונים, 79. (בעברית גם חמי אבא (ספר האסופות כח"י דף עו); מובא ע"י ברלינר ב"המזכיר" כרך י"א, 1871, עמ' 137; והיא על הריינוס התחתון והיתה בירתו של קארל הגדול, ויהודי נזכר שם גם בשנת 828; והשוה ארונים, סי' 97g).
91. "ומשער מרסין הקדוש ועד שער היהודים...". (תעודה משנת 1080; מספר התעודות של וורמייזא; ארונים, סי' 167).
92. "כל אשר במרזבורג בפנים החומה עם היהודים והסוחרים". (מפקודתו של אוטו השני, משנת 973; שם, סי' 132).
93. "היהודים ושאר הסוחרים אשר במגדבורג". (מפקודתו של הקיסר אוטו הגדול; משנת 965, ארונים, סי' 129).
94. "ריזימן, אזרח העיר רגנסבורג, נותן למנזר במתנה שלש חצרות בעיר הנקובה למעלה (רגנסבורג) בקרבת הרובע של היהודים". (ארונים, סי' 150).
95. החאריכים הנרשמים במקורות, לרגלי מקרים או מאורעות מסויימים. כמו כן קהילות רבות שנזכרו בתקופות מסעי הצלב נוסדו שנים רבות לפני כן. מאידך, היו בתקופה ההיא קהילות רבות בצרפת ובגרמניה שלא נשאר מהן זכר במקורות העתיקים.
96. היינו ללואי החסיד שאליו פנה הבישוף אגוברד במכתבו זה.

97. פקידי המלך, גריך ומדריק, שבאו לחקור את מצב הדברים, אחרי שהיהודים התאוננו על תעמולת-ההסתח של אגוברד נגדט. בואט של השליחים האלו, הטיל לפי דבריו של אגוברד, פחד על אויבי היהודים, ו"שמחת היהודים לא ידעה גבול" - (פטרולוגיה לטינית, כרך 104, עמ' 71-72). ואף הוא בעצמו התרחק לאחד המנזרים ומשט כחב מכחבו זה לקיסר.
98. בשר שכבר הפשיטו את עורו מעליו והכשירוהו למכירה.
99. שהוא "יין נסך".
100. אגוברדוס הקדוש, "על חוצפת היהודים", פרקים ג' - ד'; ארוניוס סי' 84-97. יש כמובן, הגזמה מרובה בדבריו של בישוף זה. הגזמה שהיא בגדר הפלגה בהערכתן של העובדות ובהטעמתן, אבל כנראה לא בעובדות כשהן לעצמן. גם הערכה מופלגת זו היא כבהינה היסטורית חשובה ביותר, מפני שהיא כסבירה את הרקע של מלחמתה של הכנסייה ביהודים ובהשפעתם. והשוה בספרו עמ' 103-104, שהוא גם טוען, שבימיו של אגוברד לא הייתה בכלל שנאה ישראל (מחוץ לקנאות דתית) קיימת, ואגוברד בעצם "מתגונן כנגד היהודים"; ומאידך מסבירים אחרים את שנאתו ליהודים של אגוברד במוצאו הספרדי המסוער (שם, עמ' 103, הערה 2).
101. Kayserling, Bodo, Monatsschrift für Geschichte and Wissenschaft des Judentums, IX p. 246.
102. ש. דובנוב, דברי ימי עם עולם, כרך ד' עמ' 103.
103. Blumendranz, Les auteurs shretiens No. 187
104. פקודה קארל הקרח משנת 676-7; בער חלק א', סי' ו'.
105. ארוניוס, סי' 105-110.
106. שם, שם.
107. כאשר היהודים הרגישו, שאלה האנשים שהבישוף השפייע עליהם שיתנצרו מגבירים את הטפתם לנצרות, ביחוד בין הילדים.

108. (כולן בבורגונדיה. ממכתב של בישוף אחד, כנראה מליאון, משנת 850 לערך, פטרולוגיה לטינית, כרך 119, עמ' 422, ארונים סי' 112).
109. פטרולוגיה לטינית כרך 119, עמ' 422; ארונים סי' 112.
110. הכרוניכה של שנץ - של הנזיר אודוראנוס.
111. Monumenta Germaniae Historica, Scriptores, I443. Bouquet, Recueil, IX, 115; X 154.
112. אמולו, "נגד היהודים", פרק 44, משנת 846, ארונים סי' 110.
- 113.
114. ארונים, סי' 110.
115. הרס הכנסייה על "הקבר הקדוש" בירושלים - ע"י החליף אל חכים (1012).
116. קודם מסופר שם שיהודי אורליאן שלחו ע"י נזיר אחד מכתב בעברית להחליף ועוררו אותו להרוס את הקבר.
117. ארונים, סי' 142. רדולפוס גלאבר III; נזיר שמת בשנת 1050, והיה איפוא בן הדור. (אף על פי שרדולפוס גלאבר הוחזק כסופר מגזים, נקאה, שכאן לפנינו ידיעה היסטורית בעלת חשיבות מרובה. גלאבר הגזים בודאי בהיקף הגזירות, ומסר לנו אולי כעובדה את השמועות על הגזירות (מבחינה היסטורית יש גם לשמועות חשיבות מרובה), וצצלם תיאור השמד, קידוש השם, ויהודים המאבדים עצמם לדעת, כדי להנצל משמד - הופעות של הווי בימי גזירות תחנ"ו - מבוסס בלי ספק על מציאות של ימיו, ולא יכול להיות פרי דמיון, אלא שהצרות האחרונות (מסעי הצלב) השכיחו את הראשונות. - והשוה גם הכרוניקה של גיברט לשנת 1076 (עמ' ~~469~~ Bouquet XII, 240) שהוא מביא דברי אנשים הטוענים ש"אנחנו רוצים לתקוף את האויבים במזרח, ולשם כך לעבור בדרכים ארוכות של ארצות, בה בשעה שנגד עינינו נמצאים היהודים, שאין אומה יותר שונאת אלהים מהם").
118. רוברט מלך צרפת, מלך בשנות 669 - 1031.
119. כל הספור הזה לפי תיאורו וזמנו מתאים למסופר למעלה על-ידי רדולפוס גלאבר.

120. מעשה נורא, מכתב יד פארמא. "אוצר טוב", חרל"ח. עמ' 46-47.
121. המדובר, כנראה, בסרגיוס הרביעי. 1012-1003.
122. ש. דובנוב, "דברי ימי עם עולם", כרך ד' עמ' 75.
123. Mann. The Jews in Egypt I, 32 sqq.
124. Registrum Gregorii VII. II, 5, 18, 32 ed. Caspar, p. 129, 150, 153.
125. ש. דובנוב, כרך ד' עמ' 75.
126. כתבי אבות הכנסייה הלטיניים, כרך 146, עמ' 1386 - 1387.
127. א. צ'ריקובר, היסטוריה כללית, ספר רביעי, עמ' 932.
129. באותה העודה מסופר, שהיהודים שיחדו את הסרקנינים והללו הכריזו שהיהודים ניצחו בוויכוח הדתי, ויהודי מירושלים נוסע בגרמניה ומכריז על נצחונם. אולם הנסים והנפלאות שקרו בירושלים בקבר הקדוש, הוכיחו את צדקת הנוצרים, וגרמו להחנצרותם של יהודים.
130. הקיסר הביזנטיני הראשון (919 - 944).
131. ארוניוס סי' 124. מכרוניכה לטינית; הידיעה לקוחה מכת"י של ה-Gesta Berengarli כרוניקה המקיפה את החקופה 887-916, וזוהי הוספה. חשיבותה של הידיעה הזאת היא בקשר שבין התעמולה של הנוצרים בירושלים, בין גזירות הקיסר רוזמנוס ובין התעמולה לרדיפות היהודים באירופה. השוה עוד העלילוח על יהודי אורליאן ששלחו מכתב להח'ליף אלחכים, ועוררו אותו להרוס את הקבר הקדוש (הכרוניקה של גלאבר III, 7); ארוניוס סי' 142), את העלילה על היהודים במערב לפיה הם מודיעים לסרקנינים, כי הנוצרים מזדיינים ועומדים להלחם בהם (הכרוניקה של אדימה III, 47).
132. שני העקרונות שהיהודים הרבו במיוחד לבקר אותם כפוגעים ביסוד האמונה.
133. ארוניוס סי' 124.
134. מפקודתו של הקיסר אוטו הראשון משנת 965; ארוניוס סי' 129. (הסדרה של התעודות הדיפלומטיות), כרך א, מספר 300, עמ' 416,

135. הכרוניקה של חיטמר (975 - 1018), הבישוף ממרזבוג, ספר 111, פרק 1;
הוא היה מקובל בבית האוטונים; עד ראייה ואחד מן הנאמנים שברושמי
המאורעות של הימים ההם.
136. ראה Tietmar's Chronicon, III, 1, VI, ed. by M. Lappenberg
137. ראה יותר פרטים על משפחת קולונימוס להלן, עמ' 89.
138. גרץ (בגרמנית), כרך V, עמ' 366.
139. ארוניוס, סי' 147. הנזיר אלפרטוס ממיץ, "על ההבדל בזמנים" 7,1 -
נכתב בראשית המאה הי"א. אלפרטוס מביא גם חליפה מכתבים בין המלך
והכהן שהתגייר. לפי דברי הכרוניסטון "סמרו שערותיו" למשמע הדבר.
140. רמז להתגיירותו של ויצילינוס, שהיחה, כנראה, הסיבה לגירוש זה.
141. ארוניוס, סי' 144; הכרוניקה הקוידלינבורגיה לשנת 1012. אלו הן
רשימות שנחיות מן השנים 990 - 1028, שהיו כהמשך לרשימות מימי
אוטו השני, ועדותן הוכחה בדרך כלל כנאמנה.
- 141א. ארוניוס, סי' 144; Annales Quedlinburgenses, in MGH, Scriptores,
III 81.
142. (ספר הזכרת נשמות קהלה וורמיישא, הוצ' ברלינר, קובץ על יד ג' עמ' 5)
מלשון הרבים - בכל הקהילות - יש להסיק, כי גזירת השמד של מגנצא
(משנת 1012) לא היחה יחידה. יש להניח כי גם טרחתו של ר' שמעון בן
יצחק "בעבור הקהלות" מתיחסת לתקופה זו.
- 143.
144. סליחה ליום רביעי, "איה כל גפלאותיך".
145. רגמ"ה: חשובות חצו"ל, סי' פ"ו; איידלברג, חשובות רגמ"ה סי' נ.
גם רש"י מחאונן על הגזל והחמס של הגויים. "יגענו - ולא הונח לנו".
יגענו - לאסוף ממון ונכסים; ולא הונח לנו - יגיענו בידינו, כי
האויבים גובים וחוטפים הכל במסים וגולגוליות וארנוניות (רש"י
לאיכה ה, ה.) "בבבל היה שם ערכאות קבועים ולא מרעי נפטיהו ודייני
קושטא, אבל אלו גזלנין וחמסנין הם, והצועק אינו נענה וכ"ש שהיה זה
שר ואין יד איש תקפה עליו". (רש"י חשובות חצו"ל סי' ל.)

- Urban Civilization in Pre-Crusade Europe, א.י. איינג, ראה, .147
- ראה שם, עמ' 16, 17, 31. .148
- ראה שם, עמ' 3-750, 5-754, 3-892. .149
- מכתב שחרור ממכס לאנשי וורמס, של הנרייך הרביעי משנת 1074;
ארוניוס סי' 162. תעודה זאת וכך תעודה שחרור של היינריך החמישי
פורסמו ע"י טויבלר בכרך החמישי של ידיעות של הארכיון הכללי של
יהודי גרמניה, Mitteilungen V 1914, עמ' 127, והשוה ארוניוס סי' 215.
- ארוניוס, סי' 170; .151
ארוניוס, סי' 168. .152
- Z G J D, I, PP. 137-141;

הערות לפרק שני

1. ראה פרק ראשון, עמ' 14.
2. מרוויץ לוננחאל, חולדות היהודים בגרמניה, עמ' 9.
3. מעידים על כך דיני נזיקין, שופרים וכיוצא בהן שבחלמוד, המוקדשים בעיקר לבעיותיו של החקלאי.
- 3א. ראה ש. בארון, הסטוריה חברתית ודתית של עם ישראל, חלק עמ',
4. א.י. אייגוס, דברי ימי ישראל, חלק ב' עמ'
5. ראה S. Katz "The Jews in the Visigothic, and Frandish Kingdom of Sain and Gaul," Cambridge Mass 1937 pp. 130,135
6. ראה, א.י. אייגוס, I.A. Agus, Urban Civil. in pre-Crusade, Europe. p.16
7. ב. דינוה, ישראל בגולה, כרך ראשון, עמ' 350.
8. ראה להלן, עמ' 20.
9. ארוניוס, סימן 74. העובדה שהיו קיימות בימים ההם אניות מסחר של היהודים, שאפשר היה להכיר אותם מוכחת גם מן האיסור של הקיסר לודויג החסיד לקחת מן הסוחרים היהודים את אניותיהם בתואנה שיש צורך בהן לשרות הכלך. השוח M.C.L.Sect. עם" 314, בחעודה הקיסרית מספר 37. והשוה גם במאמרו של V,I, G.d.J.D. -Heeniger ערך א" עמ' 82.
10. ארוניוס, סי' 75; הנזיר ססט. גללן, דברי קארל הגדול 1, 6; כנראה זהו נוקטר בלבולוס שכחב את ספרו בין 884 ל-887 לסה"כ.
11. גמו"מ, קמ"ט, לרב פלטוי גאון בר אביי גאון מפובדיחא, באמצע המאה התשיעית.
12. כנראה, שהכוונה היא לאלה היושבנים בסביבות הנהר רודי (Rhodanus) בדרום צרפת.
13. אבן ח'רדאד'בה, עבד אללאה בן עבד אללאה (חי בעיראק ובמרום באכצע המאה ה-9): קטע מתוך כתאב אל-מסאלך ואל-ממאלך (הנתיבות והממלכות), שפורסם על ידי Barbier de Meynard בהוך כתב העת Journal Asiatique סדרה 6, כרך 5 (1865).

14. חנ. ה. בן ששון, פרקים בחולדות היהודים בימי הביניים, עמ' 62.
15. ש. איידלברג, חשובות הרגמ"ה, סי' כ"ג, עמ' 79-80.
16. ראה, Muqaddasi, in his Description of Syria ed. by De Goeje pp. 69 ff.
17. "ומי שיש לו עבד נצרי וגילגל עמו שנים עשר חדש ולא רצה לסול, אסור לו להשתתו ומוכרו לאלתר". (גאוגניקה ב, עמ' 81). כאן לפנינו אחת הסבות לחלקם של היהודים במסחר העבדים: המשק החקלאי היה בימים ההם קשור בשעבוד העובדים לאדמה הנעבדה - והיהודים היו לפי הדין מחוייבים להכניס את עבדיהם לקיום מצוות, ואם לאו אסור להם להחזיק בהם. ואולם מצבם הכללי של היהודים לא יכול היה לעודד את העבדים לנחוג ביהדות, ביחוד אחרי שהנצרות הבטיחה להם הגנת הכנסייה ושחרור. משום כך, היו חמיר ברשומם עבדים למכירה, ועובדה זו שמשה ראשית כניסתם למסחר זה. והשוה Care בספרו, החלק א' עמ' 51, וכן שיפר, חולדות הכלכלה היהודית ח"א עמ' 21. החוקרים לא עמדו במדה הראויה על הצד הדתי היהודי בבעיה זו.
18. ראה, J. Jacobs, Jewish Contributions to Civil. (Phila., 1919.) p.p. 203-4.
19. "שהספנו לנוצרים, שלא ימכרו להם עבדים נוצרים, ושלא ירשו שאותם היהודים ימכרו נוצרים לספרד" (אגוברד מליאון, אבות הכנסייה הלט. כרך 104, עמ' 72). נימוק האיסור על החזקת עבדים נוצרים נוסח בוועידה השלישית באורליאן (538) כאיסור על היהודים בעלי העבדים להטיל עליהם עבודות שאינן מחיטבות עם אמונתם הנוצרית; כמו כן, נאסר לחסגיר לאדוניהם היהודים עבדים נוצרים המבקשים מקלט בכנסייה. חוועידה הרביעית באורליאן (541) אישרה החלטה זו וקיבלה שורה של החלטות נגד התגיירותם של עבדי היהודים, ביחוד של אלה שנולדו לאבות נוצרים. בוועידה במאקון (581) נאסרה על היהודים גם החזקתם של עבדים נוצרים וכן בוועידה בריימס (624/5). חשוה ארונים סי' 25, 27, 28, 43, 60.
20. ארונים, 137, וברמינה יודאיקה עמ' 28.
21. "וכן מותר לו (ליהודי אברהם מטרגוסה שביקש חסותו של הקיסר וקיבל

- אוהה) לקנות עבדים זרים ולמכור אותם רק בתוך הקיסרות שלנו".
- (מכתב החסות של הקיסר לודוויג החסיד, לפני שנת 825, ארונים, סי' 83).
22. ראה למעלה הערה מס'. ישנן הוכחות שעל סף מטע הצלב הראשון, עדיין החזיקו היהודים בעבדים. רואים זאת "בכתב החסות", שנתן היינריך חרביעי ליהודי שפירא, בשנת 1090, בו אסר עליהם קניית עבדים נוצרים. זה מוכיח שהיהודים עסקו בזה למרות איסורה והתנגדותה של הכנסייה.
23. חשובות גאונים קדמונים, סי' ק"ט. (הוצ' ר' שלמה יהודה ליב כהן ראפפורט).
24. צ'צ'בובדג, גנזי שכטר (נזאיק-חרפה-חרפט), כרך ב', עמוד 276.
25. בחשובת חצו"ל, סי' ק"א, אנו מוצאים דוגמא בזמן מלחמת מלך צרפת על בורגוניא (1006) של הפעלה היסוד הסכחרי בתנאי הסלחמה התמידית של המסטר הפיאודלי והאשמות שהאשימו את היהודים על תפקידם בהפעלה זו.
26. ארונים, סי' 149.
27. א.י. אייגוס, חשובות בעלי החוספות (ניו-יורק, תשי"ד) סי' א. עמ' 39-40.
28. ראה למעלה עמ' 19. האיטור על יהודים לתפוש משרה - ראשיתו בוועידה בקלירמונס (535), וידועות לנו עוד עשר החלטות כאלה, שרובן הן מצרפת וספרד. והשוח מכתבו של גריגוריוס השביעי לאלפונסו מלך קסטיליה (מכתביו של גריגורי השביעי, ספר ט, ככתב ב) - בנידון זה: "להעמיד נוצרים תחת מרוחם של יהודים - הרי זה ללחוץ את כנסיית האלוהים ולרומם את כנסיית הסטן".
29. הכוונה, כנראה, לתפוש משרות מוכסים וגובי מסים.
30. ראה, Monumenta Legum I, p. 15.
31. מכתב זכויות של המלך לואי החסיד לסוחרים, משנת 828, ארונים סי' 98.
32. מסקודתו של הקיסר לואי השני במביאה, בשנת 850.
- Monumenta Legum I, p. 400
33. איינהרט, ברשימה לשנת 801, ארונים, סי' 68, 71.
34. גם בסיפור הנוצרי ב- Gesta על כיבוש גרבוונה ועל מו"מ שהיהודים ניהלו

- עם קארל הגדול, עומד בראש המשלחת היהודית יצחק. השוה במאמרו הנ"ל של Régne Rüt כרך 55, עמ' 17-18.
35. איינחרט, המכיר את הדברים מקרוב, מבחין איפוא בין יצחק היהודי (ששימש, כנראה, כמתורגמן במשלחת) ובין מלאכיו (השלוחים, באי הכח) של הקיסר.
36. איינחרט, ברשימה לשו"ת 801; ארוניוס, סי' 68, 71.
37. ראה Dolger כרך א' עמוד 39, סי' 329, וכן סטאר סי' 16, עמ' 95.
38. הכוונה לקארל הקרח שמלך בשנות 843-877, וכרוניקה זו כתב הינקמר, ההגמון של ריימס שטען שהשפעתו של צדקיה על המלך היו בה מעשי כשעים Monumenta German I, p. 450.
39. לבישוף מזלצבורג ולעוד בישוף אחד.
40. הגרף שאליו נשלח המכתב, בין 798 - 821 לסה"כ.
41. ארוניוס, סי' 80.
42. רש"י, איוב, ו, ז.
43. כרוניקה של חיטמר ממרזבורג, III פרק 12; ארוניוס סי' 136.
44. "קולב - כמין עמוד, רחב מלמטה ודק מלמעלה ומיטלטל, והחנוני מעמידו לסני חלון חנותו ומסמרין חחובין בו ותולין בהן אבנטים ורצועות" (רש"י, שבת ס' ע"א). "הפחק - מערכה גדולה שעורכין ומושיבין לחקצותן לסחורה שקורין ס"ש; בין של בגדים, בין של צמר, בין של חגבים ובשר מלוח" (שם, שם, נ' ע"א).
45. גאוניקה ב, עמ' 80.
46. חשובות רש"י, סי' שס"ד.
47. מיללער, חשובות חצו"ל (וויען, חרמ"א), סי' צח.
48. חשובות חצו"ל, סימן צ"ח.
49. ראה למעלה דף 26.
50. ראה, א.י. אייגס Urban Civi. p. 387-8.

52. "בשם הארון, אני אנדריאס ואשתי תיאוציה ובננו וילמוס הדיאקון, ביחד הננו מוכרים לכם, שמואל ואחיק משה יצחק ולוי בני אברהם בקונים - למטה על יד הגשר של העיר נרבונה, את כל המחצית שלנו או בחלק המגיע לנו באותה סחנה - - השייכת לנו על הנהר". (מחעודה של שנה 955, נחפרסכה אצל Saige, Les Juifs du Languedoc (Paris, 1881), p.p. 130-129)
52. מיללער, תשובות חצו"ל (וויען, הרמא), סי' מ"ט.
53. מיללער, גמו"מ (ברלין, תרמ"ח), סימן פ"ו.
- 54.
55. ארצות - כלומר, אחוזות שלמות.
56. גמו"מ, סי' קפ"ח, מתייחס לר" משולם.
57. מסכתב המלצה למר ראובן בר" יצחק, מאן החלף עמוד 191.
58. במכמרות, כלומר ההחנפלות היחה מתוכננה.
59. "רשעי הארץ", - ע"ד הכתוב יחזקאל ז, כאן ונתתיו ביד הזרים לבז ולרשעי הארץ לשלל; ב"רשעי ארץ" יש רמז ל"שרי הארץ" האדונים בעלי האחוזות המקומיים בניגוד ל"שר-המדינה" שהם כפומים לו.
60. בוערים חרשי משחית - יחזקאל כא, לו. ויש בזה רמז אולי לכך שהאנשים הללו - הליסטות היחה אומנותם.
61. כל הכבוד הזה - כל העושר. ע"ד הכתוב בראשית לא, א. ויש בזה גם רמז לדברי בני לבן: "לקח יעקב את כל אשר לאבינו ומאשר לאבינו עשה את כל הכבוד הזה".
62. ראה, The world History of the Jewish people (The Dark Ages) p. 37
63. הולדות היהודים בגרמניה, מרוויץ לוונהאל, עמ' 31.
64. תשובת רבי מאיר בר" ברוך, מרדכי ב"ב, פ"א. ראה גם להלן, שף [12], הערה 29.
65. משפט אלוקים (dei-judicium) בעמידה הנחשר בנסיון של העברת היד באש Probatio.
66. מלחמה ביניים - Holmgang - המנוצח היה גם הצורך.

הערות לפרק שלישי

1. מקורה של הקהילה היהודית, מונח בחיים הדתיים של בני העם הזה. כל יהודי נזקק היה לבית כנסת, בית מדרש, בית מרחץ, בית עלמין וכו', וכדי להיות "קהלת יעקב", ולשמור על האחדות הדתית בתחום הדעה והמעשה גם יחד, ולא להפך ל"אגודות אגודות זה אוסר וזה מתיר, זה שומר היום מקרא קדש וזה למחר...". היו היהודים צריכים להתארגן, ומטבע הדברים - השתדלו גם לעבור לגור בקרבת המוסדות האלה, וכך נוצרה מדי פעם בפעם קהילה יהודית חדשה.
- א1. בחשובות רש"י (אלפנביין עמ' 258) נאמר: "מכל שכן שגברה יד הגויים, שראו את רוח המושל לרעה על הקהל, ולא נחשבו בעיניהם, והוצרכו למחול כדי לגבות" - כלומר, אם רוח המושל רעה, אין לגבות מן הגויים את החובות, והיהודים צריכים לוותר על חלק, כדי לגבות את השאר. ראה גם Petit - Dutaill l.s, op. cit. pp. 82-6
2. ראה בספרו של א. י. אייגוס, תולדות עם ישראל, כרך ב', עמ' 124.
3. חשובות חצו"ל, סי' לג.
4. מגילת אסתר ח, יא.
- א4. חשובות רש"י, אלפנביין, עמ' 290, סי' רמ"ח.
5. " על משפט המערוסיה כבר כתבנו שהדבר תלוי במנהג ובמקום שלא נהגו אינו יכול לכופו". רגט"ה, חשובות חצו"ל, סי' כ"ח.
6. הפיסקה הזאת עוררה את שטובה (Z.G.J.D בהוצאת ל. גייגר, כרך א' עמ' 602) להטיל חשד של זיוף בהעודה זו בצורתה הנוכחית: בהעודה זו ישנן זכיות יתירות לבישוף. ברם, לפי דינור פיסקה זו היא די מבוססת ע"י החידוש שבדבר: כתב זכריות לקהילה של מהיישבים בעיר. בחור דוגמה שימשו לו כתבי הזכריות של היהודים מימי הקרולינגים ולפי מתכונתם סודר הכתב הזה.
- א6. אלטמן-ברניים, הוצאה ג' סי' 76; ארוניוס סי' 168.
7. הכוונה, בודאי, לראש העדה היהודית.

8. נחפרסם בצייטשריפט של ל. גייגר, כרך א' עמ' 138.

השאלה ע"ד היחס של התעודות האלה זו לזו ויחסן לכתבי הזכויות ליחידים מן היהודים בימי לודוויג החסיד עוררה ויכוחים רבים והולידה ספרות שלמה. אולם ייחכן שהיהודים הביאו אתם כתבי זכויות מימי לודוויג והראום למלך ולבישוף, או לפקידים מחברי התעודות, ולכן ניכרה השפעה סגנונית הקדום בכתבים החדשים. תעודה אשפירה היא קדומה לזו של וורמישא. בזו האחרונה טגן הקיסר על זכויותיו וממעיט את זכויותיו של הבישוף שלקח לו כנוגע ליהודים. אחרי קהילות אשפירה וורמישא ראו גם שאר הקהילות צורך בדבר להשיג זכויות לכל היהודים באשכנז, ביחוד מעניי מלחמות האזרחים והעדר הבטחון בארץ. הדבר החאים גם לענייניו של הקיסר, שרצה להגביר את שלטונו. המקומות שיש בהעודה זו לטובה הבישוף הם, אולי, הוספות מאוחרות. גם זכויותיה של קהילת רגנסבורג, שפרידריך הראשון אישר אותן בשנת 1182, בחור "זכויות שבאו להם בירושה", הן מהיינריך הרביעי וכזמן הזה. והשוה E. Taubler, *Mitteilungen IV* עמ' 31.

9. ספר מעשה גאונים, מהד' אפשטיין-פריימאן, ברלין, עמ' פא, עמ' 138.

10. ראה א. י. אייגוס Urban Civilization p. 753.

11. מולין נמצאה בין פריז לנרבונה - קרוב יותר לנרבונה.

11א. ספר הישר הגדול לרבנו הם, עמ' 90.

12. חולין, קי"ד, ע"ב.

13. כתובות י"ד, ע"ב.

14. במכואו לחשובות ג"ק, דף ה'.

15. וייס, הולדות רש"י, עמ' 13-212.

16. ראה י.א. אייגוס Urban Civilization p. 41.

17. על תקופת פעולתו של הריט"ע ראה במאמרו של אייגוס "Democracy in the Communities of the Early Middle Ages", JQR, XLIII (1952), pp. 165 ff.

18. ראה על יצירותיו ומפעליו של ר' יוסף טוב עלם, להלן פרק ד', עמ' 18.

19. סדר רש"י, סי' קע"ב.

20. לשלם את מנת המלך, ע"ז עא, ע"א.

- .21 שו"ת מהר"ם, לרי"ב, סי' חכג.
- .22 ר' יוסף טוב עלם: שם, שם.
- .23 שם, שם.
- .24 מדה מסויימת שנקבעה לפי הצורך. והשאלה היא בדבר אם שהטילו גם על הכרמים וגם על הפירות, שזה היה אם רכוש ומס הכנסה ביחד.
- .25 על הפקחין - להעמיד אותם כמעריכים.
- .26 שמוה יח, כא.
- .27 ר' יוסף טוב-עלם: שו"ת מהר"ם, פרג, סי' חקמא
- .28 חשובות ובעלי התוספות, הר"י יוסף טוב עלם, סי' א. עמ' 39-40.
- .29 כמו כן בדבר האשה לאה שהתאוננה שאין להשוות את הכרמים שלה בקשר למסים - לכל קרן אחרת, שהוכנסה למסחר. (השובת ר' מאיר ב"ר ברוך מרדכי ב"ב, פא, סי' חרה.)
- .30 ראה הערה 28.
- .31 שם, שם. ראה א.י. אייגוס Urban Civilization, pp. 508-9
- .32 Urban Civilization, pp. 429-30
- .33 שם, שם.
- .34 שם, עמ' 6-423.
- .37 ראה א.י. אייגוס "חשובות מהר"ם מרוטנברג", פרק 4.
- .38 שם, עמ' 55-56.
- .40 חשובות הרגמ"ה (הוצ' איידלברג), סי' סז, עמ' 157.
- .41 חשובות רש"י (הוצ' אפלנבייך), ס' רטו-רמז, עמ' 9-287.
- .42 שם, ס' רל"ח, עמ' 266.

- .42
- .43 רש"י, נדרים כז' ע"ב.
- .44 תשובות רש"י, אלפנבייך, סי' רל"ח, עמ' 266.
- .45 האשה שבעלה הוציאה מביהו בלא כתובה וטוען ש"מקח טעות" היה, שהיא לוקה במומין. ורש"י פסק שעליו לשלם כתובתה, ואם אין לו לשלמה בבה אחת עליו לשלם בשעורים מרווחיו. ויש גם אפשרות שלישיה - זו שמציין רש"י בהשובתו שטובי העיר יקבעו את שעור תשלמיו למזונותיה.
- .46 תשובות רש"י, אלפנבייך, סי' כז, עמ' 234.
- .47 השאלה לא נשחמרה, אבל מן התשובה ניכר שהנהבע מן הקהל טוען שאין עליו לשלם משום שההערכה של רכושו היחה פוגזמת וקשורה היחה בכסף אחרים שהיה מופקד אצלו. השלטון לקח ממנו כסף רב, והקהילה אף התחייבה לפטור אותו מכל תשלומים הקשורים באונס מצד השלטונות.
- .48 מטון של אחרים ששימש יסוד לכבדת המסים עליו מצד השלטון.
- .49 מהמת הפקדון.
- .50 מכיון שהוא קיבל סכר בעד הפקדון, עליו גם לשלם בעדו. ראה תשובות רש"י, סי' רלא.
- .51 ספר השטרות, לר' יהודה הברצלוני, עמ' 14-15.
- .52 בדרך כלל החקיימו פגישות אלו בשוק של קולוניה.
- .53 ספר גזרות אשכנז וצרפת, עמ' מ"ז, מסיפורו של ר' שלמה ב"ר שמעון.
- .54
- .55 רב משולם, תשובות גאונים קדמונים, סי' קמב.
- .56 י.א. אייגוט, בספרו
- .57 דבר זה היה ידוע כבר לפני זמנו של הרגמ"ה, ראה גנזי שכטר ח"ב ע' 276 בתש"ר משולם לשואל מארדלי. וכך ראה מה שכתב בענין זה פרופ. י. בער בציון שנה ס"ו עמ' 35-36.
- .58 גבו"מ, סי' רהץ.

- .59 איידלברג, חשובות הרגמ"ה, סי' ע"ז, דף 174.
- .60 ראה א.י. אייגוס, Urban Civilization, עמ. 464-466.
- .61 ראה חשובות גמו"ם (ברלין 1888), דף מ"ד, ע"ב, סי' 174.
- .62 רש"י, פרדס, עמ' קו; ראה גם חשובות גאונים קדמונים סי' קכה.
- .63 חשובות רש"י, אלפנביין, עמ' 266, סי' רל"ח.
- .64 הגהות מרדכי, סהדריין, סי' הרפ"ט-תרצ"א.
- .65 בבא קמא, פב, ע"א; חשובות ג', ע"א.
- .66 גיטין, לד, ע"ב.
- .67 בתובות, ס"ט ע"ב, נ, ע"א.
- .68 ראה ספרו של א. פינקלשטיין "השלטון העצמאי של היהודים בימי הביניים", ניו-יורק, 1921.
- .69 מחזור ויטרי, עמ' 797. אמנט שם לא נזכר בפירוש שם הרגמ"ה, רק בראשית הקנה אחת כחוב 'והחרם ששם רבינו שלא לישא שתי נשים', מתוך השוואה עם הנוסחאות האחרות מתברר שכל ההקנות שברשימה הזאת מהמיוחסות לרגמ"ה הן.
- .71 חשובות הרגמ"ה, סי' מה, עמ' 116.
- .72 הקנה זאת לא היתה מפורסמת כנראה בימי רש"י, ולא היתה ידועה לקהילות שבמדינתו, כיוצא מדברי רש"י 'ועמ'שיו נודע שרבינו גזר שכל המזכיר יהיה כנדוי' (חש' חחצו"ל סימן כא).
- .73 החקנה מובאת ע"י רבנו תם בהקדמה לספר הישר וז"ל: 'ואע"ג דלט רבינו גרשון מאור הגולה כל מאן דמשבש חלמודא הכי והכי היהוי'. חקנה זאת, היחה בהתאם לרצונו של הרגמ"ה, לתקן נוסח אחיד בתלמוד ויצא נגד הכגיהים ומתקני נוסחאות. נראה, שהקנה זאת לא קימה כראוי, כי בהקדמתו לספר הישר מזכיר ר"ת אחי הרשב"ם שהגיע ספרים 'ושריה לי' מרי' לרבינו שמואל אחי כי על אהת שהגיה רבינו שלמה, הגיה הוא עשרים'.
וכן ראה סימן חרך בספר הישר.
- .74 כל מקום שיש בו חרם ב"ד אט יעבור אדם דרך שם והזמינו אחר לדין על פי החרם בפני עדיט, אפילו אט המזמין מעיר אחרת ול החרם על הנתבע.

מהנוסח "כל מקום שיש בו חרם" נראה שהחרם היה מכבר אלא לא בכל מקום, ורק במקום שהיה חרם חייב היה הנחבע לציוית. תקנה זו היתה כנראה מן התקנות המקומיות, ולא תקנה אלא מנהג כפי שיוצא מדברי ר' שמעון משנן (או"ז בבא קמא, סימן תלו), שבזמנו היה חרם בית הדין מנהג ולא היה נוהג בכל מקום. ראה י. בער במ"ש מספר 74 ע" 394.

75. התקנה שכל מי שאבד לו אבדה יש לו כח להכריח הקהל ולהושיב שליח צבור עד שיקבלו כל הקהל חרם, שכל מי שיודע מאבדתו יודיע לו. תקנה זאת נזכרת בכל המקורות בשם ספר ברזילי שמצא אותה בתקנה הגאונים, יתר על-כן הרגמ"ה עצמו באחת מהשובותיו (סו סז) פוסק ואומר "כסנהג הנוהג ברוב קהלות ישראל שכל מי שיפסיד כלום או בגנבה או בשום ענין, שעושיין לו חקנה וגוזרין על כל מי שיבוא לידו אבדה פלונית, שאבד פלוני שיחזיר לבעלים", (והשווה שערי תורת התקנות מאת ר' מ. א' בלאך, חלק שני מח"ב עמוד 4-263).

75א. ראה ש. איידלברג, מבוא לתשובות רגמ"ה, עמ' 21-25.

76. ספר "כל בו", סי' קט"ז

77. בנוגע להאטימולוגיה של המושג מערופיה. ראה איידלברג, תשובות רגמ"ה, עמ' 159.

78. השובות ג"ק, סי' קנא.

79. חשובות גמ"מ, סי' קעד.

80. מרדכי, ב"ב, סי' תרפד.

81. רגמ"ה: חשובות חצו"ל, סי' פ"ח.

82. אף שאינם יושבים בה בקביעות.

83. מפני שהם יושבים במקום. זכות ההעסקות במקום, היא חוצאה של "חזקת

ישוב", ומכיוון שעל כך אין מערערין, אין מקום לטעון, וזה זכות המסחר.

84. ענין זה נזכר בסבילי הלקט (ח"א, סימן ט), ואינו מזכיר שם את שמו של

הרגמ"ה, כפי ש"מ"ס פ"א הל' קפ"ה סימן ע"ד: "הלכו מקצהן שאינן רשאים וגמרו רשאי"; חשובות חצו"ל, סי' כט, עמוד סו. המשכון עלה, כמובן, על סכום

ההלואה; והיה צורך להבטיח את רכושו של הלואה, שלא יגזל אותו המלוה ע"י מכירה.

- .86 שלא יתפוס ממון של ישראל אחר, שלא ברשות הממשכן כדי לטעון עליו "המוציא מחברו עליו הראיה", ומכיוון שהוא תפס מטונו, הרי חובת הראיה היא על הנתפס.
- .87 רש"י, חשובות חצו"ל, סי' כט, עמ' טו.
- .88 אז"י. אייגוס, חשובות מהר"ם מרוטנברג, עמ' 9-97.
- .89 ראה חשובות רש"י, אלפנבויין, עמ' 233, 266, סי' ר"ז, דל"ח.
- .90 שם, עמ' 291, סי' רמ"ח.
- .91 רש"י, עבודה זרה, יז'.
- .92 רש"י, שם.
- .93 ספר האורה ח"א, צד'.
- .94 שם, צ"ט.
- .95 רש"י, שה"ש א, ד.
- .96 ספר האורה חב' סי' יד'.
- .97 זאב יעבץ, תולדות ישראל, חלק יא' עמ' 9.
- .98 רש"י, עירובין, כד'.

הערות לפרק רביעי

1. ראה למעלה, פרק ראשון, עמ' 27.
2. כפי שמספר ר' אליעזר בעל "הרוקח", מצאצאי משפחה הקלונומוסים בכאה הי"ב. "הוא רבי" משה בר קלונימוס, בן רבי" משלם בן רבי" קלונימוס בן רבי" יהודה. הוא היה הראשון שיצא מלומבארדי"אה. הוא ובניו, רבי" קלונימוס ורבי" יקוחיאל, וקרובו רבי" איתאל ושאר אנשים חשובים הביאם המלך קרל"א עמו מארץ לומבארדיאה, והוסיבם במגנצא. ושם פרו וישרצו וירבו במאד מאד, עד אשר פקד ה' שט חרון אפו על קהילות הקדש בשנת תתנ"ו, ושם גוענו אבדנו; כלנו אבדנו זולהי מתי מספר שנשארנו מקרובינו. (ר' אליעזר בעל הרוקח; הובא ב"מגדף לחכמה" עמ' 42). ובמקור שני אנו מוצאים. "ורבינו משה הזקן הביאו המלך קרלא עמו ממדינת לוקא בשנת תתמט לחרבן הבית, שיכנה במהרה בימינו". (חשובות פהרש"ל, סי' כט). (היריעה על העברתו של רבי משה הזקן ממדינת לוקא, נותנת לנו נוסף לחאריך המדוייק התמ"ט לחרבן - עוד שני נחונים: שם המלך ושם האיש והפיוט שהוא כהב. ושלושת הדברים אינם מתאימים זה לזה. בחאריך שצויין בידיעה היה רק מלך אחד בשם קארל, הוא קארל התם, מלך צרפת, שמלך בשנות 898-929; וברור שלא עליו המדובר. מכיון שידוע שקארל הקרח נכתר בלוקא לקיסר בשנת 876, ובסביבתו היו יהודים (רופאו היהודי האהוב עליו, שהעלילו עליו שהרעיל את המלך), כתב שיג"ר רפזורט, וצונץ תמך בדעתו, שהמדובר הוא על קארל הקרח, ובמקור היה כתוב לא שנת תתמ"ט לחורבן, אלא שנת תת"ט לחורבן. ברט, כבר העיר צונץ על הידיעה בדבר זכנו של ר' משה בר קלונימוס שנשתמרה ב"זולת" ("את שאהבה נפשי" - נחפוטמה ע"י הברמן נפיוטי רבי שמעון בר' יצחק, עמ' קצג-קצד, - בטוף החתימה משה בירבי קלונימוס). לפיה זכנו הוא "יותר מתשע מאות" אחר החורבן ("זללתי עתה ללאות יותר מתשע מאות"), כלומר, רבי משה הזקן היה ברבע האחרון של המאה העשירית ולא של התשיעית. זה מחזק את ההשערה שהמדובר הוא בקיסר אוטו השני, שבשנת 982 לטה"נ נלהם באיסלייה עם

הערבים, והיה בסביבתו יהודי קלונימוס שבעזרתו ועל סוסו ניצל

הקיסר.

3. אנו מוצאים גם שיהודים מא"י ביקרו באשכנז בתקופתו של רש"י. "פעמי

תורה - נגינות טעמי מקרא של הורה, נביאים וכתובים בין בניקוד

שבספר, בין בהגבחה קול ובצלצול נעימות הנגינה של פשטא ודרגא ושופר

מהפך, מוליך ידו לפי טעם הנגינה - ראיחי בקוראים הבאים מארץ ישראל".

(רש"י, ברכות סב, ע"א). בתאריך יותר מאוחר אנו מוצאים על קשרים

ישירים בין ישיבות אשכנז וירושלים, וגם על ספרים מא"י באשכנז.

(ראבי"ה, הלכות חפילה, סי' לד'; האב"ן, מס' ביצר, ע"ה, ע"א.

4. מתשוכחו של רבינו חס' לר' משולם; תשובות ר"ח מספר הישר, עמ' 90.

5. ישנן גם עדויות על השפעתה של ארץ ישראל על יהדות איטליה בשלשה

תחומים. חכמים מא"י, הדורשים בקהילות איטליה (מגילת אחימעץ;

נייבואר, ח"ב, עמ' 114-115); יחסים קבועים בין קהילות איטליה וישיבות

א"י (מאן ו, ח"ב, עמ' 73-74); וספרים הבאים מא"י לאיטליה (מאן 1,

ח"א, עמ' 73). (אולם בעיקר יש לציין את העדויות בעקיפין מתחומי-

היטוד של חיי הרוח והדת; לשון ופיוט, "מנהג" והלכה. לשונם העברית

וסגנונם הספרותי של חכמי איטליה - השפעתה של ארץ ישראל ניכרת בהם;

פייטני איטליה בפיוטיהם ממשיכים בכללוחם ובפרטיהם את הפיוט הארצי

ישראלי, ב"מנהג איטליאנו" נשתמר מנהג ארץ ישראל יותר מבכל מנהג

אחר, ובהלכה של חכמי איטליה היטוד של ה"ירושלמי" הוא רב יותר מאשר

בכל ארץ אחרת.

6. "וקבלו (בני משפחת קלונימוס) סוד הקון החפלות ושאר סודות רב כרב קד

אבו אהרן, בנו של ר' שמואל הנשיא, אשר עלה מבבל משוט מעשה שהיה,

והוצרך לילך נע ונד בארץ. ובא בארץ לומברדיא בעיר אחת, ששמה לוקא,

ושם מצא רבי' משה שפייט "אימת נוראוהיך" ומסר כל סודותיו לו".

- ר' אליעזר בעל הרוקח; הובא ב"מצרף לחכמה" עמ' 42.
7. ה"ר שלמה בר' יחיאל לוריא, שו"ת מהרש"ל (פיורדא, חגב"ז) סי' כט.
8. (והשוה גם דברי רבינו חס בספר הישרא לרבנו חס, חלק השו"ת, סיה
מה, עמ' 83; "ומנהג רבינו האי הפס רבינו גרשום מאור עיני הגולה
ורבותינו שבבארי ושבבארי" ורבנו שלמה מהן הנהיג, ועליהם יש לטמון."
והשוה רש"י חולין מז, ע"א ד"ה אפי' כטרפה, ובחשובת הבבליים מצאתי
כן ולא שמעתי).
9. ה"ר יעקב (ב"ר מאיר) חס, ספר הישר (ברלין, חרנ"ח), סי' תר"כ.
10. ר' אברהם בר' דוד הלוי, ספר הקבלה (הוצ' ניובואר), סדר חכמים, 1,
עמ' 68-69. (ראה גם Eppenstein בספרו
Beitraege zur Geschichte u. Literatur im Gaenaesichen Zeitalter (1914)
בפרק V הדן על הספור בדבר ארבעת החכמים והשבויים).
11. חוספוח לספר הקבלה לראבד, סדר החכמים 1, עמ' 82.
12. I.A. Agus "Rabbinic Scholarship in Northern Europe" in The World
History of Jewish people: The Dark Ages, p. 206
13. ר' אברהם זכות, ספר "יוחסין השלם" (פרנקפורט, תרפה), עמ' 84.
14. אגרת נשיא רב ששת בן בושח לנשיא גרבונגה. ר' בנימין מטודילה,
ב"ספר ממסעות" (עמ' ג') גם כן מעיד: "...עיר קדימה לתורה, וכטם
יצאה תורה לכל הארצות".
15. "והיה שם (בגרבונגה) לגאון רב סודרוס, הידוע, נשיא ובניו, מזרע זה
ר' מכיר הנשיא; ולא פסקה מהם גדולה וממשלה ותורה כמו הנשיא הגדול
והידוע מרנא ורבנא קלונימוס הגדול. הוא התנהג השרא הגדולה והיטיב
לישראל בימיו, והאריך ימים בגדולתו. והיו ימיו השעים שנה ומת.
והניח בן חכם ושמו רבי סודרוס, והוא היה חכם ופיטן ועשה אזרהרות.
- אחרי כן פת הנשיא ר' סודרוס והניח לו בן חכם, רב ודיין, והוא
הנקרא היום מרנא ורבנא קלונימוס הנשיא. והוא עודנו חי ובחור
ויצא שמו בכל הארצות. ומצד אחר (של) שלשלת הנשיא היה בגרבונגה ר'

טודרוס הנשיא, בן אחי הנשיא ר' קלונימוס הנזכר הגדול, ושמו הנשיא ר' משה הפרנס". (תוספות מכת"י לספר הקבלה להראב"ד, נייכו"א ח"א, עמ' 82-83). (אין לנו ידיעות מפורשות על קרבת משפחה בין ביה טודרוס-קלונימוס בנרבונה לבית ר' קלונימוס כלוקה ולבית ר' שמעון ממנש. אולם כמה עובדות, - בית טודרוס-קלונימוס מנרבונה התיחס על ר' מכיר שהובא מבבל ע"י המלך קארל, הקשרים של בית אבון עם בבל, וקרבתו למשפחת ר' קלונימוס מלוקה - יש בהן לסייע להנחה, כי כאן לפנינו סעיפים טובים של משפחה אחת. השם "קלונימוס" נוטים לראותו כהרגום יווני של "שם טוב" - ובני משפחה זאת היו מפורזים ביוון ואיטליה, אשכנז ולוחיר, צרפת הדרומית והצפונית, ובמסך מאות בשנים (מהמאה השמינית עד הט"ז) ידועים מהם למעלה ממאה חכמים ופייסנים, רבנים ופרנסיס. באשכנז הם ישבו קודם כמבנצה, משם עברו. לשפירא ולערים אחרות (זורמס, רגנסבורג, מינצברג). והשוח *Germania Judaica* בערכים על הערים האלה, ושם גם צוינו המקורות והספרות. בני הענף הנרבוני של משפחה זו (טודרוס-קלונימוס) עברו בחלקם לארלי (Arles) ולבידרש. השוח עליהם ועל המפורסמים מהם אצל *Judaica Gross, Gallie* עמ' 89, 90, 186, 198 בערכים על נרבונה, ארלי, בידירסי. אולם מספרם היה רב יותר מזה שידוע לנו עליו ברורות. השמות המצויים במשפחה זו (קלונימוס, משולם, יקוהיאל, משה, יצחק ויהודה) והבאים בסדר מסויים זה אחר זה יכולים לשמש מורה דרך יעיל לזיהויים של בני משפחה זו בקהילות רבות. אין ספק, כי עמידתם של בני משפחה אלה בראשות קהילות אשכנז הגדולות קתופות הקדומות הטביעה חותמה על דמותה של יהדות זו).

16. "תשובה לרבנא יעקב בן רבנא משה ז"ל. - - שאמר חכם זה טחכמי צרפת."

(האשכול, הלכות יין נסך, קנו, ע"ב-קנז, ע"א).

17. "פי' רבי משה ראש ישיבה, בן מרגא יעקב". (ערוך, ערך דד א').

18. "והיו בנרבונה חכמים גדולים ראשי ישיבה נסמכים ונשמעים לנשיאואה,

כמו ראשי ישיבות שבבבל לראש הגולה. הראשון הידוע לנו בקבלותינו ר'

יעקב הנביא גאון בר' משה בר' אבון" (הוספות מכת"י לספר הקבלה של

19. ר' נתן בר' יחיאל, ספר "הערוך", ערך נגד.
20. "וראיתי כתוב בספר רבי' שי", שהיה כחוב בעיר סיפנוטא, אשר במלכות לומברדיה בבית המדרש של ר' יהודה, המכונה ר' ליאון, בר' אלחנן בר' יהודה נב"ה. (מכת"י של אחד הפוסקים הקדומים; א"ב נייבויאר, המגיד שנה יז' 1874, גל. 5, עמ' 41). (החכמים הללו לא ידועים לנו ממקומות אחרים; אבל ברשימה זו כשהיא לעצמה גלומות כמה עובדות היסטוריות חשובות: (א) בראש אותו בית מדרש שבסיפונטו עמד חכם בר אבהן, שהיה, כנראה, הדור השלישי של חכמים (שעמדו באוהו בית מדרש?), ומשום כך הוא מזכיר את אבותיו; (ב) חכמי אותו בית מדרש היו קשורים עם ישיבת בבל, למדו אצל רב האי והיו להם טפרי השובות והלכות מבבל וקירואן (השוה הפיטקא הבאה); (ג) בבית מדרש (=ישיבה) זה עסקו גם בהעתקה כהבי יד. המחבר מדגיש שהספר נכתב באותו בית מדרש, מפני שסמכות כתב היד והספר תלויה במעתיקים). בסוף ימיו עבר כנראה רבינו ליאונטיין למגנצה. בספר הפרדס, עמ' רט"ב, נאמר: שכבר רבינו ליאונטי נ"ע הספיד על חכם במגצה בי"ג בניסן.
21. "וכן פסק רבינו יהודה בר מאיר הזקן, רבו של רבינו גרשם מאור הגולה, שהיה מכונה סיר ליאונטיין" (מכת"י שערי דורא, סי' לה; צונץ ^{I.G.}עמ' 611).
22. "וכתב רבינו יצחק (אחד מרבותיו של רש"י) ראיותיו לפני הגאון רבינו ליאונטיין, רבו של רבינו גרשום מאור הגולה, ושמו רבינו יהודה בר מאיר הכהן הזקן, והוא היה אב ב"ד כימיו". (חשבץ, לר' שמשון בר צדוק, סי' תקעב; בשם רש"י).
23. ש. איידלמן, חשובות רגמ"ה, סימן לא.
24. "ושמעתי בשם רבי מנחם ברכי' חלבו; גורן נכון - הוא גורן ארונה היבוסי". (רש"י, סוטה לה, ע"ב)
25. את כל השרידיים מתורתו של ר' מנחם, הוציא לאור, רש"א פוזננסקי במחברתו "פתרוני ר' מנחם ב"ר חלבו, וורשא, תרס"ד.
26. ראה רש"י, בראשית לה, ח; (במדבר כו, לה).
27. ראה ח. אלבק, במבואו למדרש "בראשית רבתי".

28. (מלבד חכמים אלה מובאים אצל הראשונים פירושיהם של "בני נרבונה"
(חוספוט, שבת עו, ע"ב, ד"ה כדי שימזגנו, ואוחו הענין מובא גם
בעירובין כט, ע"ב, ד"ה כד שימזגנו) ו"גדולי נרבונה" (חוספוט, ב"ב
צז, ע"ב, ד"ה עד). והשוה אלבק, מבוא לספר האשכול, עמ"ד.
29. רבינו גרשום מאור הגולה; שבלי הלקט סי' כח (נירנבערג, חרפי"ג).
30. ראה א.י. אייגוס,
- Urban Civilization in Pre-Crusade Europe, pp. 34-37
31. קסל דוד, חשובת גאונים קדמונים (ברלין, תר"ח), סימן ס"א.
32. "ומסחבר" טעמא דרבינו משולם בר' קלונימוס מלוקא, שהשיב לבית דין,
שבארלדי". (בעל העיטור, אוח שיהוף, ח"א, טו, ע"א).
33. (השובותיו של ר' משולם בן קלונימוס על הסינים היו מפורסמות בצרפת
ואשכנז. השוה סמ"ג לאוין, סי' כו (הוצ' ויניציאה ש"ז, כג, ע"ב)
והלכות סוד העיבור (שם קכג, ע"ג); וכך ספר חסידים סי' הרכב וסי'
תחצו; והשוה גם ספר חסידים, הוצ' קראקא, שם"א, סי' תתשנ"ג; זאת החשובה
השיב רבינו משולם נ"ע למינין שאינן מדליקין נרות בבתיהם בשבת וכו'.
34. זבתיים, דף מד, ע"ב; ד"ה ה"ג.
35. (מפיוסי רבינו משולם בר' קלונימוס נשחמרו לנו עוד עשרה פיוטים שמהם
שבעה פיוטים (שחרית, יוצר, רשות לעבודה ועבודה) ליום הכיפורים, שנים-
יורורה לפסח, ושנים לשבתות שבין פסח לשבועות. כנראה, התקין רבינו
משולם יוצרות וקרובות לכל החגים).
36. שלמה בן ר' יחיאל לוריה, חשובות מהרש"ל (פיורדא, תק כ"ח), סי' כט.
37. שם.
38. שם.
39. "והרב רבנו גרשו" מאור הגולה הצרפתי ובארץ אשכנז, והוא עשה "שאלות
והשובות ר' גרשום בן יהודה" וחקנות רבות". (יוחסין, עמ' 217).
- (מכאן נראה, שבימיו של בעל היוחסין היו תשובות רבינו גרשום מכונסות
בספר מיוחד, שהיה ידוע לציבור).
40. "מעשה ברבנו שמעון הגדול שבא מבית דוד, ובא בעיר אחת ששמה מג/צצה

ונשא שם אשה מגדולי המלכות, ושמע רבנו גרשום והלך גם הוא לפגעצצה.
וגם רבנו גרשום יסד שליחות הרבה על הגזירות. - וכשבא רבנו גרשום
אצל רבנו שמעון הגדול, קבלו בסבר פניט יפות ולמדו תורה ביחד".

(ייליניק, בית המדרש ח"ו, עמ' 137).

41. ר' שמחה, מתזור ויטרי, עמ' 364.

42. השובות רש"י, מודפסות באוצר נחמד, חוברת רביעית 175.

43. "והעמיק בדבר מכחב ידי רבו טובהק ר' יעקב בר' יקר, שפירשה בטסכת

מגילה לפני המאור הגדול מתקן לגולה כולה, רבנא גרשום זכרונו לברכה".

(מתזור ויטרי, סי' שף, עמ' 442). (לפנינו הפירוש הראשון בזמן (מראשית

המאה הי"ב) על משמעותו של התואר "מאור הגולה", שכבר רש"י השחמש בו

ביחז לרבינו גרשם. פירוש-עדות זו של ר' שמחה כויטרי, תלמידו של

רש"י על רבינו גרשם "המאור הגדול מתקן לכולה גולה" הוא ביאור על יבי

משכט שראשיתו המלה הראשונה של התואר (המאור) וסופו המלה השניה (הגולה).

בפירוש-עדות זו כלולית שלושה דברים: (א) התואר ניתן בקשר עם התקנות,

ולא בקשר עם פירושיו, כמו שסבור היה וויס (תולדות רש"י עמ' 2,

וכן בדור ודורשיו, ח"ד, עמ' 278); (ב) שרבינו גרשום תיקן לא תקנה אחת

או שתיים, אלא תקנות רבות, שהן הן זיכו אותו בתואר "ומתקן לכולה

גולה"; (ג) שתקנותיו נהקבלו כבר אז בארצות רבות ("לכולה גולה");

44. על תקנות רבנו גרשם, ראה למעלה עמ' 78-9.

45. "העתיקו מן הספרים שלו, ולמדו לפי הנוסח של ספרי הרגמ"ה. נוטף לכן

התחיל להחגבש פירוש לתלמוד מן הביאורים שתלמידי הישיבה שמעו מפי

מוריהם, בישיבת מגנצה, שהרגמ"ה עמד בראשה. פירוש זה יסודו היה כנראה

של הרגמ"ה אלא שבמשך הזמן נשתרבבו לתוכו דברי אחרים, ולא ידוע מה

יצא מפי הרגמ"ה ומה שייך לאחרים".

46. [תשובות הרגמ"ה מוכאות בספרי הראשונים בכללם רש"י, ר"ת, בעלי החוספות

ראב"ן, אאבי"ה, אור זרוע, כהר"ם, המרדכי ועוד ר' י. מילר הביא

בספרו תחצו"ל גם השובות מהרגמ"ה שמצא בכח"י).

47. "מצאתי במסורת הגדולה, שכתב רבינו גרשם מאור הגולה" (מכח"י; פרנסדורף, אכלה ואכלה עמ" 23).
48. (ר" יצחק לאטיש ב"קריית ספר"; נייבויר ח"ב, עמ" 237, שערי ציון, הוצ' בובר, עמ" 45). (ידיעה זו על פירושו של ר" יוסף טוב עלם נמצאת עוד אצל אזולאי (שם הגדולים, מהדורה בן יעקב ה"א, עמ" 79), שמעיד "כי ב"כ בס' קדמון כ"י ישן נושן", ונראה שזה היה אהו "שערי ציון" ("והיבר חבורים רבים ונכבדים ופירש הורה שבכתב פירוש נחמד מאד").
49. ר" שלמה יהודה ליב כהן ראפארפורט במבואו לתשובות גאונים קדמונים (חל-אביב), עמ" ה.
50. ר" שמחה, מחזור ויטרי, (נירנבערג חרפ"ג), עמ" 683.
51. הוספות גיטין, דף פ"ה, ע"ב.
52. מחזור ויטרי, עמ" 364, בשם רבנו חס.
53. ר" שלמה יהודה ליב כהן ראפארפורט, מבוא לתשובות גאונים קדמונים (הל-אביב) עמ" ד.
54. סמ"ג, לאוין ס"ס ס.
55. הוספות, פטחים דף קי"ז, ע"ב; ד"ה רביעי.
56. שם, פטחים. דף ל' ע"א; ד"ה אמר רבא.
57. שם. נזיר, דף נ"ט, ע"א; ד"ה אמר.
58. שם. ע"ז דף נ"ז, ע"ב; ד"ה לאפוקי.
59. שם. ע"ז דף ע"ד, ע"ב; ד"ה דרש.
60. פיוט לשבת ג' אחר הפסח.
61. פיוט לשבת ב' אחר הפסח.
62. (אף כי מספריו, פירושו ותשובותיו של ר" יוסף טוב עלם נשארו לנו שרידים מועטים בלבד, הרי מפיוטיו ידועים לנו ארבעים ושנים פיוטים, שרובם גם נשתמרו. השוה דוידסון ד, עמ" 404, וכן לנדסהוט, עמודי העבודה, עמ" 96-98.
63. מעריב לליל שני של ר"ה. מחזור רומניה, ונציה.

64. "ומפי רבותיו, גאוני לותר, העיד כך". (מחזור ויטרי, עמ' 364).
- לותר - או לותרינגיה - נקראה על שם המלך לותר הראשון, שקבל לפי חוזה ורדן (843) אחרי מותו של לודויג החטיד, בנו של קארל הגדול, את הארץ שבין המאס והשילדה כמערב והריינוס ממזרח, ובין האלפים מדרום עד החקרבותם של נהרות הריינוס והמאס בצפון. קהילות אאכן, טריר, ביץ וכמה אחרות היו בתוכה ובתחום השפעתה; גם מגנצה שעמדה על גבולה היתה מבחינה תרבותית שייכה לה. "גדולי לותר" וישיבותיה היו בבחינת גשר בין ישיבות צרפת לישיבות אשכנז. ואפשר שגם "רבינו גרשום וסיעתו", חבורה החכמים שהתרכזו מטביבו, היו כלולים בשם זה. השוק 655-6 (פ. 7).
- עמ' 298-305. על ייחודה התרבותי של לותר השוה גם מחזור ויטרי סי' שנה (עמ' 393).
65. מלבד השם הכולל "גאוני לותר וגדולי לותר" - שעל פי רוב, כזמנים יותר מאוחרים, מציינים בהם את רבותיו של רש"י, ר' יצחק בר' יהודה ור' יצחק בר' אליעזר, סגן לוויה, ואח רבי מאיר מרמרו, התנו של רש"י, - נזכרים עוד כינויים אחרים כגון "חכמי לותר" (אור זרוע ח"א, סי' חיא, עמ' 116).
66. "כן לשון מורי רזבן, רי"ב יקר, ששמע מפי אביו ששמע מר' שמעון", רש"י שבת, דף פ, ע"ב.
67. שבלי הלקט סי' רכ"ב.
68. רש"י, מחזור ויטרי, אמ' 358; השובח רש"י, עמ' 76-77; אור זרוע ח"ב, סי' קט, עמ' 57.
- 69.
70. רש"י, שבת דף נט.
71. רש"י, ספר הפרדס, סי' כא.
72. שם, סי' קנב.
73. היה לרש"י עוד מורה שמזכיר לו רק פעם אחת והיה כנראה מורו למקרא. ראה רש"י, בראשית לב, ל;

74. "וכן מצאתי בספר הדינין, שכתב רבינו יהודה הכהן לפני רבינו גרשם מאור הגולה". (מרדכי, ב"ט, סי' רפג). רבינו יהודה בכהן היה נכדו של ר' יהודה בן פאיר הזקן, רבו של רבינו גרשום.
75. אור זרוע, ח"ב, סי' ערה, עמ' 125; חשובות רגמ"ה, סי' לב.
76. ר' אליעזר בעל הרוקח; הובא ב"מצרף לחכמה" עמ' 42.
77. על מדה הרחמים שהיה ברבי אליעזר הגדול, אנו רואים מהפסק שלו על כהן שהשתמד מרצונו וחזר ליהדות, שצריכים לחת לו את כל הזכויות והכבוד שכהן כשר מקבל. (חשובות בעלי ההוטפות, מהד' אייגוס, עמ' 45-46).
78. ראה למעלה עמ' 79.
79. רש"י, עירובין כב, ע"א; פסחים נ, ע"א.
80. זונץ Literaturgeschichte der Synagogalen Poesie עמ' 158. כעשרים פיוטים נשארו מר' מנחם, ונכנסו לסדרי החפילות והסליחות.
81. "ואני שמעתי מפי מורה צדק רבינו ר' אליקים הלוי הלכה למעשה". (מעשה הגאונים, פ' כז, עמ' 17).
82. ר' נהן בן יחיאל, ספר הערוך (למברג, 1865), ערך דל א.
83. חשובות הצו"ל, סי' ס"ג.
84. ר' שמחה, מהזור ויטרי, עמ' 270.
85. "שמעתי על הגאונים ר' יהודה בר' ברוך ור' יצחק הלוי שהיו מהענין מפתרת יום הכיפורים, ובניהם וחלמידיהם נוהגין עדיין כן. (סכר הפרדס, עמ' רלד).
86. "שני רבנים היו בדור אחד: רבינו שלמה בר' יצחק בעל הפי", ורבינו שלמה בר' שמשון, ואותו היה חותם עצמו ששון על שם אביו, ורבינו שלמה היה חותם עצמו שי"י על שם אביו. (מכת"י חשב"ץ, מנהגי בהר"ם ב"ר ברוך; נהלח שד"ל, עמ' 47).
87. רש"י, ספר הפרדס, עמ' לד.
88. מהזור ויטרי, סי' קנה, עמ' 142.
89. רש"י, ספר הפרדס, עמ' רל"ד.

- .90 נזכר ראשון בין שליחי היהודים, לקיסר היינריך הרביעי בטפיירא בשנת 1090, שקיבלו את כתב הזכויות ליהודי אשכנז.
- .91 B. Samalley, The Study of the Bible in the M.A. (oxford, 1952) p.78
- .92 ר"י יהודה בן שמואל מרגנשבורג, ספר חסידים (פרנקפורט הרב"ד), סי' תרס"ד.
- .93 שם, סי' הרס"ה.
- .94 שם, סי' הרע"ו, עמ' 178.
- .95 שם, סי' הרע"ג.
- .96 א.י. אייגוס, חשובות בעלי התוספות (ניו-יורק, חשי"ד), סי' צ"ד, עמ' 179-181.
- .97 ח.ה. בן-ששון, פרקים בתולדות היהודים בימי הביניים (תל-אביב, תשי"ח) עמ' 200-201.
- .98 מיללער, חשובות חכמי צרפת ולותיר (וויען, הרמ"א), סי' כא'.

ביבליוגראפיה

- תשובות חכמי צרפת ולוהיר (תחצו"ל), הוצ' יואל מיללער, ניו-יורק, תשי"ט.
- תשובות רש"י, הוצ' ישראל אלפנבייך, ניו-יורק, חש"ג.
- מחזור ויטרי להר" שמהה כויטרי.
- פירושי רש"י להנ"ך ותלמוד.
- ספר הישר לרבנו תם.
- תשובות גאונים קדמונים, עם מבוא מאת ש.י.ל. ראפאפורט, תל-אביב.
- תשובות גאוני מזרח ומערב (הגמו"מ) הוצ' יואל מיללער, ברלין, תרמ"ח.
- תשובות רבנו גרשם מאור הגולה. ש. אידלברג.
- עמק הבכא לר" יוסף הכהן.
- תשובות בעלי התוספות, הוצ' א.י.אייגוט, ניו יורק תשי"ד
- דברי ימי ישראל, מאת צ. גרץ.
- תולדות ישראל, מאת ז. יעבץ
- התרבות העירונית באירופה שלפני מסע הצלב (באנגלית), מאת א.י. אייגס
- דברי הימים לעם ישראל, מאת ש. דובנוב.
- ישראל בגולה, מאת ב.צ. דינור
- פרקים בתולדות היהודים בימי הביניים, מאת ח.ה. בן-ששון.
- היסטוריה חברותית ודתית של עם ישראל, מאת ש. בארון.